

Theodora's gids

Een vergelijking tussen het *Speculum Virginum* en de *Spiegel der Meechden*

Cecile Vermaas

s4250966

Bachelorwerkstuk opleiding Nederlandse Taal en Cultuur

Begeleider: Prof. dr. Johan Oosterman

23-08-2019

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 3
Hoofdstuk 1: Historische context	p. 15
Hoofdstuk 2: Codex I a 25	p. 19
Hoofdstuk 3: Op zoek naar een brontekst	p. 22
Hoofdstuk 4: Bewerking en vertaling	p. 26
Hoofdstuk 5: Analyse in context	p. 39
Conclusie	p. 41
Bibliografie	p. 43
Bijlage 1: Overzicht van afbeeldingen in Latijnse handschriften	p. 45

Abstract

The *Speculum Virginum* has been a very important text for nuns during the Middle Ages. This Latin text was widely spread and was also translated into Middle-Dutch as the *Spieghel der Meechden*. Many copies of both texts still remain today. In past research only the relation between the Latin and Middle-Dutch prologue has been studied. In this study a comparison is made between the prologue, book 4 and book 5 of the *Speculum Virginum* and the *Spieghel der Meechden*. The analysis shows that many alterations have been made. Particularly, the text has been shortened in many ways. This article attributes those changes to the audience of the fifteenth century, in which nuns were supposed to memorise and discuss samples of religious texts. Therefore a concise version was necessary.

Inleiding

‘Want inden spieghel wort des geens aensicht ghemerket die daer in schuwet ende gheleert hoe danich dat hi is.’ Deze zin is afkomstig uit de Middelnederlandse *Spieghel der Meechden*, een geschrift uit de vijftiende eeuw. De lezer van dit citaat moet in de spiegel kijken om te zien hoe zijn innerlijk eruit ziet. De *Spieghel der Meechden* was een veelvoorkomende tekst voor nonnen in het Middelnederlandse en Middelnederduitse taalgebied. De tekst werd gebruikt voor het opleiden van met name jonge nonnen, die moesten leren wat het betekende om een bruid van Christus te zijn. In de *Spieghel der Meechden* zijn twee mensen met elkaar in gesprek over allerlei religieuze kwesties. Het zijn de priester Pelgrim en de non Theodora. Door middel van een vraag-antwoordgesprek leert Theodora bijvoorbeeld waarom het belangrijk is de aardse zaken achterwege te laten, waarom ze alleen liefde moet hebben voor Christus en wat een deugdelijk bestaan is. Deze en andere thema’s worden besproken in twaalf boeken met voorafgaand een proloog. De lessen die Theodora leert, worden steeds door Pelgrim onderbouwd met citaten van de kerkvaders en voorbeelden uit de bijbel. Met name Paulus wordt vaak geciteerd.

De Middelnederlandse *Spieghel der Meechden* is een vertaling van een oudere Latijnse tekst, het *Speculum Virginum*. Het Latijnse voorbeeld is afkomstig uit het westen van het Duitstalig gebied en werd geproduceerd in de eerste helft van de twaalfde eeuw. De tekst kent in beide talen een grote overlevering: er zijn 35 Latijnse en 26 Middelnederlandse handschriften bekend (Corbellini 2009, p. 192-96). Bovendien is er één Oud-Zweeds handschrift overgeleverd uit de vijftiende eeuw. Niet alle Middelnederlandse handschriften zijn volledig. Vier handschriften bevatten alle twaalf de boeken en de proloog, tien handschriften slechts een deel van de boeken (meestal alleen de eerste of de tweede helft) en er zijn twaalf excerpten gevonden. Het oudste handschrift van de Middelnederlandse vertaling was slechts een excerpt van de tekst en is inmiddels verloren gegaan (Van Aelst 2011, p. 79). Dit excerpt, dat gelegen was in de Bibliotheka Naradova in Warschau, werd gedateerd aan het einde van de veertiende eeuw. De handschriften die nu nog bestaan worden

gedateerd in de vijftiende en zestiende eeuw. In dit werkstuk staat een Middelnederlands handschrift centraal dat afkomstig is uit Nijmegen, uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het gaat om codex I a 25 uit het Regionaal Archief Nijmegen. Dit handschrift is geschreven ten behoeve van de nonnen van het klooster Mariënburg, dat gevormd was onder invloed van de moderne devotie.¹

Stand van zaken in het onderzoek

In 1893 wordt voor het eerst onderzoek verricht naar het *Speculum Virginum* door Valentin Rose, die werkzaam was in de Deutsche Staatsbibliothek in Berlijn. Hij bespreekt alleen de Latijnse tekst en baseert zich daarbij op het Berlijnse handschrift Ms. Phill. 1701 uit de Deutsche Staatsbibliothek (B).² Hij verwijst daarbij ook naar enkele andere handschriften: codex Pal. Lat. 565 uit de Biblioteca Vaticana in Rome (V), MS 252 uit de Bibliothèque municipale te Troyes (T1) en MS 413, tevens uit de Bibliothèque municipale in Troyes (T2). Rose introduceert het vraagstuk wie de auteur van het *Speculum Virginum* is geweest. Hij wijst op een tekst van Johannes Trithemius uit de zestiende eeuw, waarin Conrad van Hirsau wordt genoemd als auteur, een Duitse Benedictijner monnik die leefde van 1070 tot 1150.

Arthur Watson pakt deze vraag op in zijn artikel uit 1928 en brengt bovendien meer handschriften in kaart. Hij noemt zestien verschillende handschriften en constateert dat het oudste daarvan tegenwoordig te vinden is in Londen in de British Library als Arundel 44 (L). Wat betreft de auteurskwestie brengt hij nieuw bewijsmateriaal naar voren. In het Londense handschrift staat namelijk een aanhef voor de proloog, waarin ene 'C' de 'heilige maagden' die het boek lezen, geluk toewenst. Watson meent dat deze 'C' de auteur van de tekst is, maar hij gaat er niet op in waar de letter voor zou kunnen staan. Wel geeft hij speciale aandacht aan de pelgrim in de tekst, in het Latijn Peregrinus genoemd (*peregrinus* betekent 'pelgrim'). Watson stelt dat Peregrinus een bijnaam is van de auteur van het *Speculum Virginum*. Dat is volgens hem een logisch gekozen naam, omdat Christus geassocieerd wordt met het pelgrimschap. In zijn artikel vermeldt Watson de aanwezigheid van afbeeldingen in de Latijnse handschriften. Hij maakt een eerste beschrijving van deze afbeeldingen. In het voetspoor van Watson zijn er vanaf de jaren dertig een aantal kunsthistorici die zich buigen over de afbeeldingen in de Latijnse handschriften (Seyfarth 1990, p. 8-9.) Ernst Schlee (1937) verricht bijvoorbeeld een grootschalige studie naar een afbeelding met de rivieren van het paradijs en Adolf Katzenellenbogen (1939) schrijft over de afbeeldingen van de deugden en ondeugden. Latere kunsthistorici die over de afbeeldingen schrijven zijn Eleanor Greenhill (1962) en Cheryl Goggin

¹ De tekst wordt in de meeste literatuur aangeduid als 'Spiegel der Maechden', maar in dit werkstuk wordt de Nijmeegse benaming 'Spiegel der Meechden' aangehouden.

² Deze sigles verwijzen naar het stemma van Seyfarth dat verderop wordt besproken, zie afbeelding 1.

(1982), waarvan de laatste zich tevens bezighoudt met de datering van het handschrift Troyes MS. 252 (T1).

Matthäus Bernards doet in 1955 de eerste studie naar het *Speculum Virginum* waarin vermelding wordt gedaan van de Middelnederlandse handschriften. Zijn studie bevat een overzicht van 35 Latijnse en 19 Middelnederlandse handschriften. Hij noemt daarmee voor het eerst het aantal Latijnse handschriften dat ook nu nog bekend is. Bernards maakt geen uitgebreide vergelijking tussen de Latijnse en Middelnederlandse handschriften, maar vermeldt wel dat enkele onderdelen in de Middelnederlandse handschriften ontbreken. Het gaat om het epithamaliem (het bruidsgedicht) en een catalogus met deugden en ondeugden, waarvan hij zegt dat ze ook in de Latijnse handschriften regelmatig ontbreken. Bernards vermeldt ook zijn standpunt in de auteurskwestie. Hij sluit zich aan bij Watson en meent dat met 'C' de auteur wordt bedoeld. Of die auteur Conrad van Hirsau is, wil hij niet met stelligheid zeggen.

In 1955 bestaat er nog geen editie van de Latijnse of Middelnederlandse tekst. Die worden beide pas in de jaren negentig geschreven. In 1990 brengt Jutta Seyfarth een kritische editie uit van de Latijnse tekst met een inleidende studie. Ze geeft een overzicht van alle Latijnse en Middelnederlandse handschriften met beschrijvingen, waarvan vooral de Latijnse vrij uitvoerig zijn. Door de handschriften te dateren en met elkaar te vergelijken, heeft Seyfarth de chronologie vastgesteld en een stemma gemaakt (zie afbeelding 1). In het kritisch apparaat van haar editie heeft ze niet alle handschriften opgenomen, maar alleen de eerste tien. Ze beargumenteert dat met deze tien handschriften alle belangrijke takken in het stemma vertegenwoordigd zijn. Van deze tien oudste handschriften staat een overzicht in tabel 1.

Tabel 1: Overzicht van de handschriften uit het kritisch apparaat van Seyfarth

Signle	Vindplaats	Signatuur	Gebaseerd op brontekst	Datering
L	Londen, British Library	Arundel 44	I	circa 1140
H	Baltimore, Walters Art Gallery	W. 72	I	begin tot midden 13 ^e eeuw
M	Trier, Bistumsarchiv	Abt. 95, Nr. 132	I	circa 1200
K	Keulen, Historisches Archiv	W 276a	I	midden 12 ^e eeuw
V	Rome, Biblioteca Vaticana	Cod. Pal. lat. 565	I	circa 1155
T1	Troyes, Bibliothèque municipale	MS 252	III ³	circa 1300
B	Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek	Ms. Phill. 1701	III	begin 13 ^e eeuw
T2	Troyes, Bibliothèque municipale	MS 413	III	begin 13 ^e eeuw
Z	Zwettl, Bibliothek des Zisterzienserstifts Zwettl	Cod. Zwetl. 180	IV	circa 1220
W	Würzburg, Universitätsbibliothek	M.p.th. f. 107	IV	circa 1200

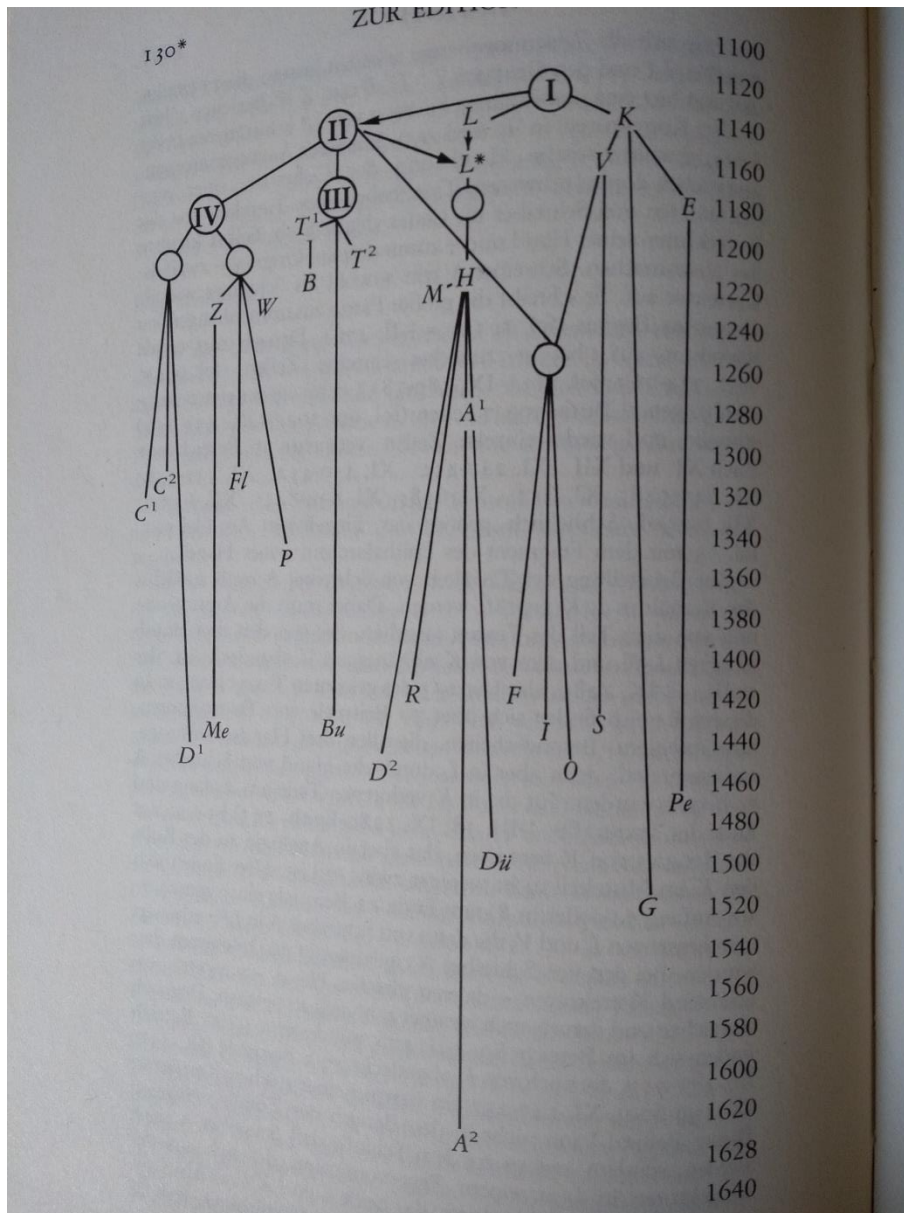
Door referenties aan het *Speculum Virginum* in andere teksten uit de twaalfde eeuw in beschouwing te nemen, komt Seyfarth tot de conclusie dat de oudste tekst (L) geschreven moet zijn rond 1140 en handschrift K niet veel later. Ze stelt dat de oudste handschriften L en K beide zijn gekopieerd aan de hand van protohandschrift I, dat niet is overgeleverd (Seyfarth 1990, p. 128). Dit eerste handschrift zou geschreven moeten zijn rond 1120. Op handschrift K is vervolgens handschrift V gebaseerd, handschrift L is overgenomen in achtereenvolgens H en M. De handschriften T1, T2 en vervolgens B moeten zijn gebaseerd op een ander, niet-overgeleverd handschrift III. Tot slot zijn Z en W terug te voeren op handschrift IV, dat ook niet is overgeleverd maar wordt verondersteld een

³ Groepen III en IV zijn afsplitsingen van groep II.

afschrijf te zijn geweest van het niet-overgeleverde handschrift II. Al met al onderscheidt Seyfarth dus vier verschillende groepen handschriften, die allemaal door de middeleeuwen heen vele afschriften hebben gekend.

Uit de bespreking van Seyfarth blijkt dat het bij de Latijnse handschriften niet gaat om verschillende versies, maar verschillende redacties van hetzelfde protohandschrift I (Seyfarth 1990, p. 128). Ze heeft aan de hand van spelfouten en woordvolgordes verschillende groepen vastgesteld, maar qua inhoud en vorm zijn alle handschriften gelijk. Over de verhouding tussen de Latijnse en Middelnederlandse handschriften doet Seyfarth geen uitspraken. Ze benoemt alleen de bestaande Middelnederlandse handschriften.

afbeelding 1: Stemma Latijnse handschriften

Bron: Seyfarth 1990, p. 130.

In 1995 wordt van de *Spiegel der Meechden* een tekstuitgave uitgebracht, geschreven door Irene Berkenbusch. Voor deze editie heeft Berkenbusch gebruikgemaakt van een Middelnederduits handschrift uit de zestiende eeuw, Hs. 466, uit de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek in Darmstadt. Haar motivatie voor deze keuze is tweeledig: het handschrift is volledig en het komt uit het Duitse taalgebied. Ze neemt aan dat deze Duitse tekst vertaald is vanuit een Middelnederlands handschrift. In een recensie van de editie is Geert Claassens kritisch over de keuze die Berkenbusch heeft gemaakt (Claassens 1997). Het zou, zijns inziens, meer voor de hand liggend zijn geweest één van de Middelnederlandse handschriften te gebruiken, aangezien het merendeel van de handschriften in deze taal is geschreven. Bovendien vindt hij het gemaakte transcript in de editie niet betrouwbaar: 'A poor understanding of the Middle Dutch language and a lack of competence in the domain of medieval handwriting have caused a great number of errors in the transcription.'

In de inleiding bespreekt Berkenbusch haar bevindingen over de proloog van de tekst. Ze gaat daarbij in op de klassieke briefstructuur en de mogelijke achtergrond van de auteur. Op basis van de vele citaten van Benedictus en Augustinus doet ze de suggestie dat de auteur tot de Benedictijnen of de Augustijnen heeft behoord. Toch meent ze er geen conclusies aan te kunnen verbinden, omdat zowel Benedictus als Augustinus binnen alle ordes een belangrijke rol spelen.

Berkenbusch wisselt tijdens de bespreking van de structuur van de proloog steeds tussen Latijnse en Middelnederlandse citaten. Aan de hand van deze bespreking wordt de suggestie gewekt dat de tekst in beide talen vrijwel identiek is en dat er dus een heel trouwe vertaling is gemaakt in het Middelnederlands. Ze besteedt echter ook een paragraaf aan de vertaal- en bewerkingstechniek, waaruit een ander beeld blijkt. Berkenbusch heeft zich bij deze vergelijking beperkt tot de proloog. Aan de hand daarvan constateert ze dat de tekst is vereenvoudigd, wat ze wijt aan een minder geleerd publiek (Berkenbusch 1995, p. 107). Verder constateert ze dat er inhoudelijke verduidelijkingen zijn toegevoegd en dat de auteur in de Middelnederlandse tekst meer op de achtergrond blijft dan in de Latijnse tekst. Opvallend is de stelling die ze inneemt over de rest van de *Spiegel der Meechden*: 'Abschliessend soll darauf hingewiesen werden, dass die hier aufgrund einer vergleichenden Untersuchung des Prologs festgestellten Auffälligkeiten der Übersetzung für den gesamten Text als prototypisch angesehen werden können.' (Berkenbusch 1995, p. 108). Ze geeft echter geen nadere verklaring bij deze uitspraak. Of de proloog daadwerkelijk op dezelfde manier is bewerkt als de rest van het *Speculum Virginum*, blijft daarom de vraag.

Naast de bespreking van de proloog heeft Berkenbusch een overzicht opgenomen van alle bekende Middelnederlandse handschriften van de *Spiegel der Meechden*. Volgend op het transcript van Hs. 466 heeft ze bovendien enkele passages toegevoegd van andere handschriften. Ze zegt over die handschriften dat het erop lijkt dat alle handschriften redacties zijn van dezelfde vertaling. Ze geeft alleen niet aan waar ze die uitspraak op baseert en bovendien kan ze niet bepalen welk

handschrift de oorspronkelijke vertaling is geweest. In de editie ontbreekt een beschrijving van de relaties tussen de verschillende Middelnederlandse handschriften. Berkenbusch heeft geen chronologische beschrijving en geen stemma bijgevoegd. Ook doet ze geen uitspraken over welk Latijns handschrift de basis zou kunnen hebben gevormd voor de Middelnederlandse vertaling.

Ook deze eeuw werd de maagdenspiegel nog onder de loep genomen. In 2001 verscheen een bundel artikelen over het *Speculum Virginum* (Mews 2001). Deze bundel, genaamd *Listen, daughter*, bevat diverse artikelen over de ontstaansgeschiedenis, de culturele context en de verspreiding van de tekst. Belangrijk voor het onderzoek naar de Middelnederlandse tekst is de bijdrage van Urban Küsters, die een studie verricht naar het ontstaan van de *Spiegel der Meechden*. Hij plaatst deze in de omgeving van Utrecht en betoogt dat het mogelijk is dat de leider van het convent St. Cecilia, Aleid Cluten en kapelaan Wermbold van Buscoep betrokken zijn geweest bij de vertaling van de Latijnse tekst (Küsters 2001, p. 258). Küsters meent dat deze vertaling eerst verspreid is in de kringen van het bisdom Utrecht en vervolgens terechtkwam in de gemeenschappen rondom het klooster Windesheim.

De laatste studie naar de Middelnederlandse tekst is gedaan door Sabrina Corbellini in 2009. Hierin focust ze op de plek die de *Spiegel der Meechden* innam in het leven van de nonnen die de tekst lazen. Ze beargumenteert dat het visuele aspect van het *Speculum Virginum* van belang is geweest voor het begrijpen van de inhoud. In één van de handschriften, Add. 38527 uit de British Library in Londen, staan de afbeeldingen die ook in de Latijnse handschriften zijn te vinden. Corbellini zegt dat alle andere Middelnederlandse handschriften alleen aankondigingen hebben voor de afbeeldingen (Corbellini 2009, p. 180). Uit de editie van Berkenbusch blijkt echter dat er slechts vijf handschriften zijn die aanwijzingen bevatten voor de afbeeldingen (codex I a 25 in Nijmegen, Letterk. 341 uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit in Leiden, UB 1021 uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit in Utrecht, 73 G 16 uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en Grubbenvorst (geen signatuur)).

Corbellini maakt geen vergelijking tussen de Latijnse en Middelnederlandse tekst, maar meldt wel dat 'die vrijwel letterlijk in het Middelnederlands werd vertaald' (Corbellini 2009, p. 173). Ze geeft geen toelichting bij deze uitspraak, maar waarschijnlijk heeft ze de informatie verkregen uit de beschrijving van Berkenbusch, aangezien ze zich in haar artikel veel op haar baseert.

Tot slot is enige informatie over de *Spiegel der Meechden* opgenomen in de literatuurgeschiedenis van Frits van Oostrom over de veertiende eeuw (Van Oostrom 2013). Daarin zegt Van Oostrom het volgende over de bewerking: 'De verhouding van de Middelnederlandse *Spiegel der Maechden* tot het Latijnse origineel is nog niet uitgediept, maar vooralsnog wijst alles op een volgzame vertaling.' (Van Oostrom 2013, p. 189). Hij geeft geen toelichting bij deze uitspraak, maar het is mogelijk dat hij de informatie heeft overgenomen van Berkenbusch of Corbellini.

Onderzoeksvraag

De meeste onderzoekers die een vermelding doen van de verhouding tussen de Latijnse en Middelnederlandse tekst zeggen dat er sprake is van een trouwe vertaling. Toch blijkt uit de analyse van de proloog van Berkenbusch dat dit niet het geval is. Zij constateert diverse veranderingen en stelt dat deze prototypisch zijn voor de bewerking van de gehele tekst. De vraag blijft staan in hoeverre dat zo is. In dit werkstuk staat daarom de vraag centraal welke ingrepen zijn gedaan bij het vertalen van de Middelnederlandse *Spiegel der Meechden* vanuit het Latijnse *Speculum Virginum* en waarom de ingrepen zijn gedaan. Ik zal naast de proloog ook delen van boek 4 en 5 analyseren, om met meer zekerheid te kunnen zeggen hoe de bewerker te werk is gegaan.

Dit onderzoek is verdeeld in verschillende vraagstukken. Ten eerste wordt een beeld gegeven van de historische context van het *Speculum Virginum* en de *Spiegel der Meechden*. Daarbij staat de vraag centraal voor welk publiek de Latijnse en Middelnederlandse tekst bedoeld waren en of er verschillen zijn tussen de leesomgevingen. Daarbij wordt eerst een beeld geschetst van het kloosterleven binnen de moderne devotie in het algemeen en daarna een historisch overzicht gegeven van het klooster Mariënburg. In het tweede hoofdstuk wordt het gebruikte handschrift, codex I a 25, nader toegelicht. Naast een korte codicologische beschrijving wordt hier ook ingegaan op de aanwijzingen voor de afbeeldingen die in het handschrift te vinden zijn. Vervolgens wordt de vraag gesteld welke Latijnse redactie mogelijk in de buurt komt van de tekst die de bewerker van het Middelnederlands heeft gebruikt. Daarna staat de analyse van de proloog en van boek 4 en 5 centraal. Hoe is de bewerker van het Middelnederlands te werk gegaan? Waarin verschilt de Middelnederlandse tekst van de Latijnse? Hierbij worden de bevindingen ook vergeleken met die van Berkenbusch. De bevindingen van de analyse worden ten slotte geplaatst in de historische context. Kunnen de verschillen tussen het Middelnederlands en het Latijn worden verklaard met een verschil in publiek tussen de twaalfde en vijftiende eeuw?

Het doel van dit onderzoek is om meer zekerheid te bieden over de kwestie hoe de Middelnederlandse tekst is vertaald vanuit de Latijnse tekst. De conclusies van Berkenbusch zijn mijns inziens niet afdoende bewezen, omdat ze alleen de proloog betreffen. Bovendien geeft Berkenbusch geen eenduidig standpunt aan.

De koppeling met de historische context is relevant, omdat er sinds het verschijnen van de editie van Berkenbusch veel geschreven is op het gebied van het lezerspubliek in de middeleeuwen. In dit onderzoek wordt getracht die nieuwe inzichten te koppelen aan de bevindingen uit mijn analyse. Tot nu toe is aan deze aspecten in het onderzoek nog te weinig aandacht besteed.

Methode

Voor dit onderzoek is gekozen een ander handschrift te analyseren dan in de editie van Berkenbusch gebruikt wordt, namelijk de Nijmeegse *Spiegel der Meechden*. Dat is gedaan omdat de editie van Berkenbusch gebruik maakt van een vrij jong Middelnederduits handschrift in plaats van een Middelnederlandse en omdat de editie volgens Claassens veel fouten bevat. De keuze voor een Nijmeegs handschrift is gemaakt zodat de tekst in een Oost-Nederlandse context kan worden geplaatst, namelijk in de kring rond het klooster Windesheim. Omdat het meeste onderzoek tot nu toe focust op de Utrechtse kringen waarin het handschrift voorkwam, is het interessant om te zien hoe de *Spiegel der Meechden* in het oosten van het land werd gebruikt. Bovendien bevat codex I a 25 de verwijzingen naar de afbeeldingen, die vergeleken kunnen worden met de afbeeldingen in de Latijnse handschriften. Een nadeel van dit handschrift is dat het niet volledig is. Het bevat alleen de proloog en boek 1 tot en met 6. De tekst toont verder echter geen gebreken en is daarom voor een analyse heel bruikbaar.

Voor het analytisch onderdeel van dit onderzoek heb ik gebruikgemaakt van werken van auteurs die hebben geschreven over vertaal- en bewerkingstechniek. Het gaat in het bijzonder om studies van Gerritsen (1963), Van Oostrom (1981) en Van der Poel (1989). Zij schreven over bewerkingen vanuit Oudfranse teksten, maar de methodes zijn mijns inziens ook goed bruikbaar voor een vergelijking met een Latijnse tekst. Een belangrijk facet van de methode die Van Oostrom hanteert, is de indeling in versies en redacties. De versies bevatten grotere, inhoudelijke verschillen ten opzichte van elkaar. De redacties bevatten kleinere verschillen binnen de versie, bijvoorbeeld in spelling of woordvolgorde. Om te bepalen wat de mogelijke brontekst van een werk is geweest, moet volgens Van Oostrom eerst op het niveau van de versie worden gekeken waar de overeenkomsten liggen. Vervolgens kan aan de hand van bijvoorbeeld woordvolgorde nauwkeuriger worden bepaald welk handschrift in de buurt komt van de gebruikte brontekst.

Voor Gerritsen is een onderscheid tussen grootschalige en kleinschalige bewerkingsmethoden belangrijk. Op grotere schaal bekijkt hij de lengte van de passages om te bepalen of de brontekst bij het vertalen uitgebreid of verkort is. Daarnaast onderscheidt hij passages die even lang zijn, maar inhoudelijk wel zijn veranderd. De veranderingen op kleine schaal kunnen verbeteringen zijn van fouten in de oorspronkelijke tekst of intensiveringen ten behoeve van de spanning. Bij al deze soorten bewerkingen is het volgens Gerritsen belangrijk om de vraag in gedachte te houden of de wijzigingen wel echt zijn toe te schrijven aan de bewerker van het handschrift dat wordt onderzocht. Het kan zijn dat het handschrift waar de bewerker zich op baseerde, al bepaalde fouten bevatte. De bewerker zou in dat geval niet zelf wijzigingen ingevoerd hebben, maar de tekst hebben overgenomen. Als het handschrift waar hij zich op baseerde in dat geval niet is overgeleverd, is het onmogelijk om na te gaan waar de fout is ontstaan.

Van der Poel onderscheidt twee facetten van de bewerkingstechniek: methoden ofwel om te verduidelijken ofwel om te verlevendigen. Bij verduidelijking doelt ze op het gebruik van signaalwoorden en het expliciteren van wat in de brontekst impliciet gelaten wordt. Het verlevendigen kan gebeurd zijn door bijvoorbeeld het vertelperspectief te veranderen.

Bij de analyse in dit onderzoek zal ik al deze kenmerken van vertaal- en bewerkingstechniek in gedachte houden. Aangezien de Latijnse handschriften redacties zijn van elkaar, is het niet mogelijk de methode van Van Oostrom precies aan te houden. Wel is het zinvol om eerst op grotere schaal en dan op kleinere schaal naar verschillen in de handschriften te kijken. Daarbij wil ik met name een onderscheid maken tussen verschillen op zinsniveau en op woordniveau. Op zinsniveau gaat het om veranderingen in de volgorde van hoofd- en bijzin, de woordvolgorde, het volledig weglaten van zinnen of het invoegen of weglaten van informatie. Op woordniveau gaat het met name om de vertaling van Latijnse begrippen.

Om de vergelijking inzichtelijk te kunnen maken, heb ik eerst transcripten gemaakt van passages uit codex I a 25 en vertalingen gemaakt van alle gebruikte Latijnse passages. Door een vertaling te maken van het Latijn vallen de gebruikte constructies en de indelingen in hoofd- en bijzinnen op. Daarbij verschaft het maken van een vertaling informatie over de manier waarop de Latijnse zinnen veranderd moeten worden om er leesbaar Nederlands van te maken. Dit geeft mogelijk inzichten in de manier waarop de bewerker van het Middelnederlands te werk is gegaan. Bij het maken van de vertalingen is gebruikgemaakt van het *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, een uitgebreid woordenboek van middeleeuws Latijn uit het Nederlands taalgebied (Weijers en Gumbert-Hepp 2002). Dit woordenboek geeft veel vertaalmogelijkheden bij de Latijnse begrippen en is daarom zeer handig bij het analyseren op woordniveau.

Bij het maken van de transcripten is gebruik gemaakt van microfiches van codex I a 25 die te raadplegen zijn in het Regionaal Archief Nijmegen. De transcripten zijn gemaakt aan de hand van de volgende regels: de afkortingen zijn gecursiveerd uitgeschreven, hoofdletters zijn overgenomen en punten en komma's zijn toegevoegd waar ze nodig werden geacht. Voor het lezen van de Middelnederlandse tekst is gebruikgemaakt van het *WNT*, dat online te raadplegen is.

Voorselectie

Omdat dit onderzoek noodgedwongen beperkt van opzet moet zijn, is een selectie gemaakt uit de hoofdstukken van de *Spiegel der Meechden*. Aan deze selectie ligt een globale vergelijking van de lengte van de hoofdstukken van de Latijnse en Middelnederlandse tekst ten grondslag, gebaseerd op het werk van Gerritsen. Voor deze vergelijking is gekozen het aantal woorden te tellen in de editie van Berkenbusch en niet het aantal woorden van het gebruikte handschrift. De reden hiervoor is dat de verschillen tussen de editie van Berkenbusch en de Nijmeegse *Spiegel der Meechden* gering zijn.

Het gaat om twee redacties van dezelfde tekst. De editie van Berkenbusch bevat echter alle twaalf de boeken, zodat er een volledige globale vergelijking kan worden gemaakt. De uitkomsten van de laatste zes boeken zijn niet toepasbaar op dit onderzoek, maar ze zijn wel nodig om te kunnen demonstreren waar de bewerker waarschijnlijk de grootste ingrepen heeft gedaan. Voor toekomstig onderzoek kan deze vergelijking nuttig zijn. Een tweede reden voor het gebruik van de editie is dat de editie meer geschikt is om het aantal woorden te tellen dan het Nijmeegse handschrift, aangezien de woordgrenzen in de editie gemoderniseerd zijn. De editie weerspiegelt dus beter hoeveel woorden er daadwerkelijk op de pagina staan.

Voor het bepalen van het woordaantal van elk boek in beide talen is niet elk woord geteld. In plaats daarvan is het gemiddelde genomen van het aantal woorden per regel. Deze gemiddeldes zijn vervolgens vermenigvuldigd met het aantal regels dat elk boek bevat. Dat is gedaan omdat het aantal regels per pagina binnen de edities sterk verschilde. Op deze manier ligt het aantal woorden per boek dichterbij de werkelijkheid, dan wanneer een gemiddelde per pagina was genomen. Om een gemiddelde te berekenen van het aantal woorden per regel zijn alle woorden geteld van één willekeurige pagina. Dit aantal is vervolgens gedeeld door het aantal regels op diezelfde pagina. In het Middelnederlands kwam dat gemiddelde uit op dertien woorden per regel, in het Latijn op negen. De proloog telt bijvoorbeeld in het Latijn 105 regels. Dat aantal is vermenigvuldigd met negen, het woordaantal per regel. Zo komt het totale aantal woorden in de Latijnse proloog uit op circa 945 woorden. Voor de proloog en de twaalf boeken is deze rekensom gemaakt voor de Latijnse en de Middelnederlandse editie. De resultaten daarvan zijn te vinden in tabel 2. In de vierde kolom is de afwijking tussen beide teksten opgenomen. Deze is berekend door het aantal woorden Middelnederlands te delen door het aantal woorden Latijn. Het Middelnederlands heeft standaard meer woorden nodig dan het Latijn om hetzelfde uit te drukken. Bij een afwijking van 1,0 is het woordaantal hetzelfde, wat betekent dat er in het Middelnederlands sterk ingekort is.

Het gemiddelde van de afwijkingen is 1,32. De boeken die deze of een grotere afwijking hebben, zijn niet heel opvallend te noemen. Het Middelnederlands heeft meer woorden nodig, dus inhoudelijk komen die boeken waarschijnlijk redelijk met elkaar overeen. De boeken waartussen een minder sterke afwijking bestaat, zijn interessant, aangezien daarin waarschijnlijk veel is ingekort. De meest opvallende boeken zijn daarom boek 4, 11 en 12, gevolgd door boek 5 en 6. Aangezien van het handschrift helaas het tweede deel ontbreekt, kan ik deze niet in het onderzoek betrekken. Daarom wordt in dit onderzoek een deel van boek 4 en boek 5 vergeleken met het Latijn, evenals de gehele proloog. Van boek 4 en 5 worden elk ongeveer de eerste tweehonderd regels Latijn vergeleken met het Middelnederlands.

Tabel 2: Woordaantallen in Latijn en Middelnederlands

	Aantal woorden Latijn (L)	Aantal woorden Middelnederlands (M)	Afwijking (M/L)
Proloog	945	1391	1,47
Boek 1	9000	13117	1,46
Boek 2	4284	6214	1,45
Boek 3	6822	9568	1,40
Boek 4	7785	8294	1,07
Boek 5	11880	14365	1,21
Boek 6	7713	9139	1,19
Boek 7	7974	10023	1,26
Boek 8	6867	10049	1,46
Boek 9	11700	15743	1,35
Boek 10	4059	5226	1,29
Boek 11	9126	9126	1,00
Boek 12	4095	6526	1,60

Hoofdstuk 1: Historische context

In de elfde eeuw komt een religieus elan opzetten in het westen van het Duitse taalgebied, aldus Constant Mews in zijn bijdrage in *Listen, daughter* (Mews 2001). Op dat moment groeit het aantal spirituele vrouwen dat zich wil aansluiten bij kloosters snel. De toename van het aantal vrouwen maakte dat er een speciale leefregel nodig was, omdat men vond dat de bestaande leefregels niet voldoende toegespitst waren op vrouwen. Vanaf dat moment ontstaan er diverse traktaten die bedoeld zijn het nonnenleven te sturen. Mews zegt dat het *Speculum Virginum* onder deze teksten in het bijzonder uitblonk, 'not just in size, but in theological sophistication' (Mews 2001, p. 16).

Mews gaat ervan uit dat het Conrad van Hirsau is die het *Speculum Virginum* heeft geschreven. Deze Conrad heeft meer werken op zijn naam staan die kloosterlingen moeten begeleiden in hun religieuze ontwikkeling, zowel voor mannen als voor vrouwen geschreven. Het thema in zijn werk is steeds de harmonie tussen lichaam en geest en tussen geschriften en de wereld. Christus is de enige die deze harmonie perfect belichaamt en daarom moet er in het klooster naar worden gestreefd te leven zoals Hij deed. Onder invloed van dit idee ontstaat een verlangen naar de *vita apostolica*, het leven zoals Christus en de apostelen deden. Idealiter moesten de monniken en de nonnen naast elkaar leven en bidden, in gemeenschap van goederen (Hotchin 2001, p. 60). In de praktijk waren er toch vaak twee afzonderlijke gebouwen voor de mannelijke en vrouwelijke religieuzen, die vlak bij elkaar stonden. Deze dubbele kloosters waren populair in de elfde en twaalfde eeuw in het Duitstalig gebied. Het is dan ook in dit gebied dat het *Speculum Virginum* zijn grote verspreiding kent. Het *Speculum Virginum* werd in de eerste helft van de twaalfde eeuw geschreven, toen de toename van vrouwen in kloosters in volle gang was.

Belangrijk voor het gebruik van de tekst is dat het vooral de mannelijke kloosterlingen waren die de tekst lazen. Wat ze lazen, vertelden ze vervolgens aan de vrouwelijke kloosterbewoners. De monniken haalden inspiratie uit de dialoogvorm tussen Theodora en Peregrinus: ze bootsten Peregrinus na en gaven Theodora als voorbeeld om na te streven voor de nonnen. Omdat het de mannelijke kloosterlingen zijn die de tekst nodig hadden, is het *Speculum Virginum* uitsluitend in het bezit van mannenkloosters geweest. De vrouwen kregen de informatie uit de tweede hand.

Aan het einde van de veertiende eeuw vindt een tweede verspreiding plaats van het *Speculum Virginum*, nu in de volkstaal. Volgens Urban Küsters is de oorzaak van de nieuwe populariteit gelegen in het religieuze gedachtegoed van de tijd (Küsters 2001, p. 247). In de sferen van de moderne devotie staat namelijk het idee centraal te leven zoals de apostelen deden, net zoals in vele twaalfde-eeuwse kloosters. De moderne devotie is een benaming voor een drietal vormen religiositeit die ontstonden aan het einde van de veertiende eeuw (Dlabačová en Hofman 2018, p. 12). De stroming begint met Geert Grote, die in 1374 zijn huis beschikbaar stelt voor religieuze vrouwen. Deze vrouwen konden vervolgens, zonder een regel aan te nemen, een devoot leven leiden

met als ideaal het nastreven van de *vita apostolica*. Vele religieuze samenlevingsverbanden ontstonden naar Grotes voorbeeld. De mensen binnen deze eerste tak religieuzen van de moderne devotie werden Broeders en Zusters van het Gemene Leven genoemd.

In 1386/1387 werd vanuit dit ideaal het klooster Windesheim gesticht, waarmee de tweede vorm van religiositeit binnen de moderne devotie vorm kreeg. Dit klooster nam de leefregel van Augustinus aan en vormde daarbij eigen statuten. De regel van Augustinus bevat namelijk weinig concrete aanwijzingen voor de tijden van het vasten en bidden. Naar het voorbeeld van Windesheim ontstonden vele andere kloosters, waarvan Diepenveen in 1400 het eerste vrouwenklooster was. De leden van deze kloosters werden kanunniken en kanunnikessen genoemd.

In Utrecht ontstond een derde stroming naar het voorbeeld van Geert Grote, waar tertiaren en tertiariessen kloostergemeenschappen vormden. Deze gelovigen namen de derde regel van Franciscus aan.

Het *Speculum Virginum* werd verspreid in de kloosters en gemeenschappen die onderdeel waren van één van deze drie stromingen binnen de moderne devotie. Volgens Stoker en Verbeij vond deze verspreiding alleen plaats in de noordelijke Nederlanden en delen van Duitsland. De reden dat de tekst in de zuidelijke Nederlanden niet werd gebruikt, ligt volgens hen in het sterkere kerkelijke gezag in die regio. In het noorden was dus meer noodzaak voor een boek met leefregels:

De tekst lijkt nauw verbonden te zijn geweest met de hervormingsgezinde mentaliteit in het Noorden, die stimuleerde dat religieuze gemeenschappen waarin vrouwen zonder duidelijke kloosterregel samenleefden, werden omgevormd tot 'reguliere' instellingen van vooral tertiariessen. Bij geen enkel ander geestelijk geschrift met een vergelijkbare handschriftelijke overlevering hebben we geografisch gezien een dergelijke vereniging van het publiek kunnen vaststellen. (Stoker en Verbeij 1997, p. 276).

Hoe zag het publiek dat Stoker en Verbeij noemen eruit? Deze vraag is essentieel om de functie van de *Spiegel der Meechden* te kunnen bepalen. De vrouwenkloosters binnen de moderne devotie werden beïnvloed door de gang van zaken in Diepenveen. Daar werd een strenge selectie bij de poort gehouden en (naast enkele lekenzusters) waren het vooral de welgestelde vrouwen die werden geaccepteerd (Dlabačová en Hofman 2018, p. 142). Deze vrouwen hadden een vorm van scholing genoten en konden dus omgaan met de literatuur die hoorde bij het kloosterlijk bestaan. Latijnse teksten waren echter alleen weggelegd voor de mannelijke kloosterlingen, die doorgaans meer geschoold waren dan de vrouwen. Voor de vrouwen werden daarom alle kloosterteksten vertaald vanuit het Latijn in de volkstaal.

Dat was ook het geval met het *Speculum Virginum*. De *Spiegel der Meechden* was volgens Berkenbusch vooral een tekst voor leken (Berkenbusch 1995, p. 102). Zij trekt deze conclusie omdat een gedeelte van de moderne devoten leefde als Zusters van het Gemene Leven en dus zonder kloosterverband. Toch lijkt het er meer op dat de *Spiegel der Meechden* juist voor de ingewijde nonnen werd gebruikt. Stooker en Verbeij wijzen op het feit dat er in de tekst wordt vermeld dat de maagdelijke staat een voorwaarde is voor de vereniging met Christus (Stooker en Verbeij 1997, p. 221). Bovendien zijn de handschriften voor het merendeel in bezit geweest van besloten vrouwengemeenschappen (Stooker en Verbeij 1997, Corbellini 2009, p. 182).

De functie van de *Spiegel der Meechden* in die gemeenschappen was vooral de jonge nonnen op te leiden in hun nieuwe wijze van leven. Volgens het *Informeringheboeck der jongen*, een handleiding voor de opvoeding van nonnen van Jan de Wael uit het begin van de zestiende eeuw, is de *Spiegel der Meechden* geschikt voor de 'beginners' (Corbellini 2009, p. 186). Daarmee wordt bedoeld op de eerste zeven jaar van het leven als non, of totdat de leeftijd van 30 jaar is bereikt. De tekst zou, volgens Jan de Wael, met name goed lering geven over het nut van de clausuur. Inderdaad bevat heel boek 2 van de *Spiegel der Meechden* een beschrijving van het nut van afgesloten leven van de wereld. Daarnaast waren er echter nog vele andere onderwerpen van belang voor de nonnen binnen de Moderne devotie, waarvan nederigheid misschien wel de belangrijkste deugd was. (Dlabačová en Hofman 2018, p. 136).

Niet alleen voor de jonge nonnen was de *Spiegel der Meechden* een goed leerboek, ook de oudere zusters konden er hun lering uit trekken. Zij waren namelijk vaak verantwoordelijk voor de opvoeding van de novices. Bij het lezen van de dialoog tussen Theodora en Pelgrim konden zij van Pelgrim afkijken hoe ze om moesten gaan met de vragen die ze van de 'beginners' kregen (Corbellini 2009, p. 184). De zusters zagen dus dezelfde rolmodellen in de tekst als de monniken en zusters in de twaalfde eeuw hadden gedaan, met het verschil dat nu niet de mannelijke kloosterlingen, maar de nonnen zelf de opvoedende rol op zich namen.

In de kloosters werden religieuze teksten op drie manieren gebruikt: voor zelfstudie, voor de tafellezing en voor de collatie (Corbellini 2017, p. 86, Scheepsma 1997, p. 70). De tafellezing vond plaats tijdens de maaltijd. Een zuster werd gekozen om een week lang elke dag een verzameling fragmenten voor te lezen binnen een bepaald thema (Scheepsma 1997, p. 65). Ook tijdens de collatie kwam een groep zusters bij elkaar om samen een passage uit een religieuze tekst te lezen en bespreken. Door samen te lezen, ontstond een collectief gevoel tussen de zusters. Dat was belangrijk om de naastenliefde te vergroten, één van de speerpunten van de moderne devotie (Corbellini 2017, p. 94). Net zo belangrijk als de gezamenlijke lezingen was de zelfstudie. In de Windesheimse kloosters was elke avond na de maaltijd een half uur zelfstandig lezen verplicht (Scheepsma 1997, p. 72). Bovendien moest in veel kloosters ook op vrije dagen gelezen worden. Bij het lezen ging het

erom de gekozen passage volledig te doorgronden. In plaats van zoveel mogelijk te lezen, werden de nonnen juist getraind om een kleiner fragment in het geheel uit het hoofd te leren (Corbellini e.a. 2015, p. 3). Zo kon op elk moment van de dag de tekst worden overdacht, ook wanneer het boek niet in de buurt was. Volgens Corbellini was de lezer 'continuously involved in a sacred conversation with the religious text and with the godly' (Corbellini 2013, p. 2). Vanwege de vele anekdotes leent ook de *Spiegel der Meechden* zich goed voor deze manier van lezen.

Eén van de kloosters waar de *Spiegel der Meechden* werd gebruikt, was het klooster Mariënborg in Nijmegen. Codex I a 25 werd oorspronkelijk voor dit klooster geproduceerd. In hoofdstuk 2 staat dit handschrift zelf centraal, maar hier wordt alvast een beeld geschetst van het klooster. Mariënborg was oorspronkelijk een begijnhuis, dat transformeerde tot een klooster binnen de moderne devotie (Kuys en Bots 2005, p. 176). In 1426 maakten de begijnen een overstap naar een gemeenschap met een eigen leefregel, naar het voorbeeld van de Zusters van het Gemene Leven. Daarbij sloten ze zich aan bij het kapittel van Neuss. In 1430 sloot dat kapittel zich aan bij Windesheim, maar de zusters van Mariënborg kozen ervoor dat niet te doen. In 1431 maakten ze wel de stap naar een besloten leven en werden de vrouwen slotzusters volgens de regel van Augustinus. Uiteindelijk sloten de nonnen zich in 1453 alsnog aan bij de congregatie van Windesheim. Dat is bijzonder, omdat er in 1436 door paus Eugenius IV was uitgevaardigd dat er geen vrouwelijke conventen meer mochten aansluiten bij het kapittel van Windesheim als volwaardig lid (Dlabačová en Hofman 2018, p. 112).⁴ De zusters van Mariënborg hebben daarvoor in 1453 speciale toestemming moeten vragen bij de paus, die hun verzoek heeft ingewilligd. In de tweede helft van de zestiende eeuw liepen de aantallen zusters sterk terug en kreeg het klooster financiële problemen. Onder invloed van de reformatie werd Mariënborg in 1591 gesloten (Van Schaik 1973, p. 38).

Over de aantallen en achtergronden van de inwoners van Mariënborg in de vijftiende eeuw valt weinig te zeggen. Van Schaik meldt in zijn beschrijving van het klooster dat bronnen zoals 'professionlijsten, obituaria, katalogi of kloosterkronieken' niet zijn overgeleverd (Van Schaik 1973, p. 17). Van het einde van de zestiende eeuw is echter wel bekend dat er tien à twaalf nonnen leefden in het klooster. Van Schaik extrapoleert dat naar ongeveer dertig halverwege de vijftiende eeuw. Van enkele kloosterlingen is bekend dat ze uit gegoede families kwamen, met vaders als pachter of raadslid.

⁴ Dit besluit nam paus Eugenius IV op verzoek van het bestuur van Windesheim zelf. De Windesheimse monniken ervoeren de zielzorg voor de vrouwelijke kloosterlingen als een grote last en wilden zich liever richten op hun eigen religiositeit (Scheepsma 1995, p. 255-56).

Hoofdstuk 2: Codex I a 25

Codex I a 25 wordt door Stooker en Verbeij gedateerd tussen 1425 en 1450 (Stooker en Verbeij 1997, deel II, p. 318). Het colofon (f. 1r) bevat een eigendomsnotitie waarin staat vermeld dat het handschrift gemaakt is ten behoeve van de zusters van Mariënborg gelegen ‘buten nimmeghen bi der stat mueren’. Aangezien er in 1450 een omwalling rond Nijmegen werd gebouwd, waarmee het klooster binnen de stadsmuren kwam te liggen, moet het handschrift gemaakt zijn voor 1450. De *Spiegel der Meechden* is geschreven in het Oost-Middelnederlands dialect. Het boek is 176 mm. hoog, 125 mm. breed en 51 mm. dik en met dit formaat is het nog klein genoeg om uit de hand te lezen. De tekst is verdeeld in twee kolommen. Het gebruikte schrift is een littera textualis en het handschrift is geschreven in één hand. De zes boeken openen elk met een grote initiaal die met rood, blauw en lichtpaars penwerk is versierd.⁵

Ruimte voor afbeeldingen

In de meeste Latijnse handschriften van het *Speculum Virginum* zijn afbeeldingen opgenomen, maar in de meeste Middelnederlandse juist niet. Wel zijn er in enkele handschriften aanwijzingen geschreven naast de bladzijden waar afbeeldingen hadden moeten komen. Dit is ook het geval voor codex I a 25. Omdat bij het schrijven van dit handschrift pagina's zijn overgeslagen, is het heel aannemelijk dat het de bedoeling was dat de afbeeldingen werden geplaatst. Soms zijn er zelfs losse pagina's ingevoegd waar de afbeeldingen op konden worden geplaatst. Nadat het boek voltooid was zijn er wel in kleur initialen en tekens aan de tekst toegevoegd, maar de afbeeldingen zijn niet meer gemaakt. Aangezien de meeste Latijnse handschriften wel afbeeldingen bevatten, is het interessant te kijken of de aanwijzingen in het Middelnederlands overeenkomen met de afbeeldingen in de Latijnse teksten. De aanwezigheid van de aanwijzingen voor de afbeeldingen in de *Spiegel der Meechden* betekent dat de bewerkte een handschrift als brontekst heeft gebruikt waar afbeeldingen in stonden of in elk geval de aanwijzingen.

Allereerst moet worden vermeld dat niet alle Latijnse handschriften hetzelfde aantal afbeeldingen bevatten. In handschrift K, T2, H, M en W ontbreken meerdere afbeeldingen (zie bijlage 1 voor een overzicht van de afbeeldingen in de Latijnse handschriften). Voor deze vergelijking is uitgegaan van de handschriften die wel alle afbeeldingen bevatten. In die handschriften kunnen dertien afbeeldingen worden gevonden, waarvan twaalf volledige illustraties en één kleinere afbeelding van Peregrinus en Theodora. De afbeeldingen stellen scènes voor die besproken worden

⁵ De marge en het aantal regels op een bladzijde veranderen gedurende de tekst. Op f. 2r, bij de start van de proloog, staan 26 regels in één kolom. De bladspiegel op dit folium is 23<37<8>38>14 × 14<114>39 mm. Aan het einde van het handschrift, op bladzijde f. 190r, staan slechts 24 regels per kolom. De bladspiegel is hier 18<37<9>41>13 × 16<116>35 mm. Zie voor een verdere beschrijving van het handschrift: Geurts en Nissen 1984, p. 7-8, Geurts 1989, p. 165-68 en Van Dongen 1994, deel 3, p. 88-89.

in het *Speculum Virginum* of geven belangrijke bijbelse informatie. In handschrift L staat een afbeelding na de proloog en na boek 1. Na boek 2 volgt de afbeelding van Theodora en Peregrinus. Twee afbeeldingen volgen na boek 3 en er staat een afbeelding halverwege boek 4 en boek 5. Vanaf boek 6 tot en met boek 11 begint elk boek met een afbeelding.

In het Middelnederlands staan de aankondigingen van de afbeeldingen niet altijd op dezelfde plaatsen als de afbeeldingen in de Latijnse handschriften. Bovendien is het niet overal even duidelijk of de geplande afbeeldingen overeenkomen met de afbeeldingen in de Latijnse handschriften. De beschrijvingen van de toe te voegen illustraties in de *Spieghel der Meechden* bestaan steeds uit maar een paar woorden. Hieronder volgt een overzicht van de aanwijzingen en waar ze te vinden zijn.

f. 5r	einde proloog	'hier sal staen die figure vanden bloemen des paradijs'
f. 39r	midden boek 1	'hier sal staen die fonteyne des paradijs mit haren vier rivieren'
f. 88v	einde boek 3	'hier sal staen die figure vanden gulden kelc van babilonien Ende vanden nuwen Adam'
f. 133r	midden boek 5	'hier sal staen die figure vanden waghen'
f. 162v	einde boek 5	'hier sal staen die figure vanden tien meechden'

Van sommige van deze aankondigingen is beter te bepalen of ze corresponderen met de Latijnse afbeeldingen dan van andere. Gezien de locatie aan het einde van de proloog, lijkt de aankondiging op f. 5r te moeten corresponderen met die na de proloog van het *Speculum Virginum*. In het Latijn betreft deze afbeelding de boom van Jesse. Zo op het eerste gezicht lijkt dat een andere afbeelding op te leveren dan 'de bloemen van het paradijs'. Het is echter mogelijk dat de kopiist zich heeft verschreven en dat er eigenlijk 'boemen des paradijs' had moeten staan. Dat lijkt een plausible mogelijkheid, omdat er in het Latijn ook een boom staat. Of het dan dezelfde boom is, is niet duidelijk. Een 'boom van het paradijs' zou ook op de boom des levens kunnen slaan. Ik heb onvoldoende kennis van middeleeuwse iconografie om te kunnen bepalen of het in de aankondiging daadwerkelijk om de boom van Jesse gaat.

De plaats van de aankondiging van de tweede afbeelding, op f. 39r, wijkt af van de plaats waar in de Latijnse handschriften de tweede afbeelding te vinden is. In het Middelnederlands bevinden de lege pagina's zich te midden van boek 1, terwijl in het Latijn de volgende afbeelding pas na boek 1 staat. De beschrijving in de editie van Seyfarth (p. 133-137) doet echter vermoeden dat het hier wel om een vergelijkbare afbeelding gaat. De afbeelding wordt door haar betiteld als 'Mystische Paradies', waarop Christus wordt afgebeeld met de paradijsrivieren.

Op f. 88v wordt een bijzondere aankondiging gedaan. Er worden namelijk twee onderwerpen genoemd voor de afbeeldingen. Ook in het Latijn volgen op deze plek in de tekst twee afbeeldingen.

Toch is het niet met zekerheid te zeggen of deze afbeeldingen twee pagina's moesten vullen, zoals in het Latijnse handschrift wel het geval is. Na f. 88v bevindt zich namelijk een los ingevoegd blad. Er waren dus twee zijden beschikbaar, maar na de meeste aankondigingen van een enkele afbeelding is in het Middelnederlandse handschrift ook meer dan één zijde leeg gelaten. Soms zijn er zelfs drie pagina's leeg gelaten, om ervoor te zorgen dat de afbeelding niet slecht zichtbaar was door tekst aan de andere zijde. Hoe de afbeeldingen precies moesten worden geplaatst, is niet zomaar te zeggen. Dat er twee afbeeldingen moesten volgen, lijkt wel aannemelijk. De aangekondigde afbeeldingen van de gouden kelk en de nieuwe Adam (Christus) corresponderen tot op zekere hoogte met de beschrijvingen van de afbeeldingen in de editie van Seyfarth. Afbeelding 3 bevat de ondeugden en afbeelding 4 de deugden. Op de afbeelding van de ondeugden zou een gouden kelk van Babylon staan en de nieuwe Adam is te vinden op de afbeelding van de deugden. De aanwijzingen in de *Spiegel der Meechden* benoemen niet het belangrijkste thema van de afbeeldingen, maar ze lijken wel te wijzen op dezelfde afbeeldingen als er in het Latijn staan.

De volgende afbeelding in de Latijnse handschriften, in het midden van boek 4, is niet gepland in het Middelnederlandse handschrift. Aan het einde van boek 4 is er wel ruimte over gelaten, maar er is geen aanwijzing voor een illustratie bijgeschreven. Over de bestemming van deze pagina's kan dus hoogstens worden gezegd dat het mogelijk de bedoeling is geweest dat de afbeelding uit het midden van boek 4 in de Latijnse handschriften erop kwam te staan. Het betreft een afbeelding van de nederigheid en de trots.

In het midden van boek 5 en aan het einde ervan komen de aanwijzingen treffend overeen met de Latijnse afbeeldingen. Het Latijn heeft in het midden van boek 5 een afbeelding van de *quadriga*, een vierspan. Dat correspondeert met de aanwijzing waarin een 'waghen' wordt genoemd. Aan het einde van boek 5 staat een afbeelding beschreven met 'kluge und törichte Jungfrauen'. De bijbehorende afbeelding toont dat dit er tien zijn, zoals ook in de aankondiging van de *Spiegel der Meechden* staat. Voor de overige Latijnse afbeeldingen kan geen vergelijking met het Middelnederlands worden gemaakt, omdat het handschrift slechts de eerste zes boeken bevat. Van die eerste zes boeken lijkt het er echter op dat het de bedoeling is geweest dat de *Spiegel der Meechden* dezelfde afbeeldingen had moeten krijgen als in de Latijnse tekst stonden. Er is daarentegen wel wat geschoven met de plaats van deze afbeeldingen.

Hoofdstuk 3: Op zoek naar een brontekst

In dit hoofdstuk wordt gekeken welk handschrift de bron benadert die de bewerker van de *Spiegel der Meechden* heeft gebruikt. De *Spiegel der Meechden* is naar alle waarschijnlijkheid een afschrift van de oorspronkelijke vertaling, die verloren is gegaan. Daarom worden de conclusies getrokken op basis van de Nijmeegse *Spiegel der Meechden*. Het Nijmeegse handschrift wordt gebruikt om de brontekst te bepalen, maar het gaat feitelijk om de bewerking van de oorspronkelijke vertaling uit het einde van de veertiende eeuw. Ook in de analyse van de vertaal- en bewerkingstechniek is dit het geval. Voor het gemak zal steeds worden verwezen naar de nijmeegse *Spiegel der Meechden*, aangezien dat het handschrift is dat in dit onderzoek centraal staat. Van dit handschrift worden de proloog en de eerste delen van boek 4 en 5 vergeleken met de tien Latijnse handschriften uit het kritisch apparaat van Seyfarth.

In deze onderdelen van de tekst vallen twee passages heel erg op bij het vergelijken van de Middelnederlandse tekst met de verschillende Latijnse handschriften. Eén daarvan staat nog voor de proloog. Het *Speculum Virginum* heeft namelijk voor de epistula (de openingsbrief) nog een voorwoord staan, waarin Maria wordt aangesproken. In dit gebed wordt Maria gevraagd zich tot de lezer van de tekst te richten en naar haar te luisteren. Wellicht wordt daarmee om de zegen gevraagd voor het huwelijk dat de toehoorder is aangegaan met Christus. In het Middelnederlands is dit voorwoord in alle overgeleverde handschriften weggelaten. Die omissie kan worden verklaard door te stellen dat de bewerker het gebed niet noodzakelijk vond voor zijn tekst. Het is echter ook goed mogelijk dat in het Latijnse handschrift dat de vertaler gebruikte, het voorwoord ontbrak. De editie van Seyfarth toont namelijk dat het voorwoord niet in alle Latijnse handschriften te vinden is. In de handschriften K, M en W ontbreekt het voorwoord. In het stemma is te zien dat veel Latijnse handschriften terug te voeren zijn op K. De verspreiding van handschriften zonder voorwoord was dus aanzienlijk. Daarmee is de kans groot dat de bewerker van het Middelnederlands beschikte over een handschrift dat de proloog ook niet had.

De tweede, opvallende passage betreft het begin van boek 4. De *Spiegel der Meechden* heeft van de eerste honderd regels het grootste deel overgenomen. Vanaf regel 110 wordt het gesprek tussen Theodora en Pelgrim onderbroken door een lange opsomming van deugden en ondeugden, doorgaans de catalogus genoemd. Het Middelnederlands heeft deze opsomming niet. De *Spiegel der Meechden* pakt de Latijnse tekst weer op bij regel 275, waar het gesprek wordt voortgezet. Het is mogelijk dat de bewerker zelf heeft besloten de catalogus weg te laten in zijn bewerking. Toch moet ook een andere mogelijkheid worden besproken. De catalogus is namelijk ook in de Latijnse handschriften niet altijd te vinden. In handschrift W ontbreekt hij volledig, maar daarin ontbreken ook de eerste honderd regels van de tekst. Het lijkt er dus eerder op dat dat handschrift gebaseerd is op een beschadigd exemplaar, waarin een deel van de folia ontbrak. Omdat de *Spiegel*

der Meechden de eerste honderd regels wel grotendeels heeft overgenomen, ligt W als brontekst niet voor de hand. Er zijn echter nog drie handschriften waarin de catalogus ontbreekt in boek 4, maar in deze handschriften is de catalogus verplaatst naar het einde van boek 12. Het gaat om handschriften L, H en M. De *Spiegel der Meechden* vertoont met die drie handschriften dus een grote overeenkomst. Of in de Nijmeegse tekst de catalogus ook is verplaatst, is niet te zeggen, omdat boek 7-12 daarin ontbreken. De editie van Berkenbusch toont dat in het door haar gebruikte zestiende-eeuwse handschrift geen catalogus is opgenomen in boek 4 en dat deze ook niet naar het einde van boek 12 is verplaatst. Gezien de grote inhoudelijke overeenkomsten tussen Berkenbusch' editie en de Nijmeegse *Spiegel der Meechden* is het goed mogelijk dat de catalogus ook daarin volledig ontbrak. Al met al kunnen handschriften L, H en M op dit punt niet worden uitgesloten als mogelijke bronteksten, omdat het niet zeker is of de catalogus zich in boek 12 van de *Spiegel der Meechden* bevond. Het is echter mogelijk dat de bewerker er zelf voor gekozen heeft de opsomming weg te laten. Op basis van deze overeenkomst alleen kan dus niet worden gezegd of L, H of M een goede kandidaat is.

Om dat beter te kunnen bepalen, moet er worden gekeken naar de kleinere verschillen. Naast de twee grotere ontbrekende passages zijn er enkele andere punten van overeenkomst met specifieke Latijnse handschriften. Het gaat bij de Latijnse handschriften om redactionele verschillen, met name in woordvolgorde en spelling. Op deze punten is steeds gekeken of het Middelnederlands in de buurt kwam van één van de Latijnse redacties. De gevonden verschillen werden echter vrijwel nooit weerspiegeld in het Middelnederlands. Een verschil in woordvolgorde zou bijvoorbeeld kunnen opvallen, wanneer de afwijkende volgorde ook in de *Spiegel der Meechden* zou staan. Op die momenten heeft de bewerker echter meestal zoveel ingrepen gedaan, dat niet alle onderdelen van de oorspronkelijke woordvolgorde zijn overgenomen. Op zulke momenten is de zin dusdanig anders dat er over de woordvolgorde geen conclusies kunnen worden getrokken. In zinnen waarin de woordvolgorde van het Latijn wel precies werd nagevolgd, ontbraken er meestal verschillen tussen de Latijnse redacties in het kritisch apparaat van Seyfarth. Dat maakt het moeilijk om de Middelnederlandse tekst te koppelen aan een specifieke Latijnse redactie. Toch zijn nog enkele andere overeenkomsten de moeite waard hier te bespreken.

In de eerste plaats valt een kleinere overeenkomst met handschrift V op. Direct na het voorwoord ontbreekt namelijk in de proloog van het Middelnederlands de eerste zin van het Latijn. Deze zin staat los van de epistula zelf en bevat de boodschap 'Ultimus Christi pauperum C. virginibus sacris N. et N. gaudium assequi beatae perennitatis.' Volgens de Duitse vertaling van Seyfarth staan de 'N. et N.' voor 'groeten en wensen', waarmee de boodschap betekent dat de laatste van de armen

van Christus (ene C.) de heilige maagden groet en ze geluk en eeuwige zaligheid wenst.⁶ Deze C. is volgens Seyfarth een afkorting voor de schrijver of afzender van het handschrift. De boodschap is in bijna alle Latijnse handschriften overgenomen, maar niet in V. Dat lijkt een aanwijzing om de brontekst in die richting te zoeken, maar het kan hier ook worden verklaard met een keuze van de bewerker. Die heeft immers zelf de tekst omgewerkt tot het Middelnederlands. Als hij zichzelf zag als de nieuwe auteur, dan hoefde hij niet de oorspronkelijke auteur C. te noemen. De vraag blijft dan waarom hij de groet niet vervangen heeft door een eigen groet. Mocht de bewerker inderdaad een handschrift hebben gehad waarin de aanhef ontbrak, dan lijkt V een geschikte kandidaat. V is namelijk terug te voeren op handschrift K en in K ontbreekt het hele voorwoord. Als in V zowel het voorwoord als de aanhef ontbraken, dan sluit dat goed aan bij de situatie in de *Spiegel der Meechden*.

Tot dusver bevinden alle overeenkomsten met specifieke Latijnse handschriften zich in twee groepen uit het stemma. Handschriften K, V, L en M bevinden zich in tak I van het stemma en handschrift W bevindt zich in tak IV. Een kleine overeenkomst moet nog worden genoemd met betrekking tot de afsluiting van de proloog. In het Latijn wordt de proloog namelijk afgesloten met 'explicit epistula'. Het Middelnederlands heeft een dergelijke afsluiting niet. Volgens Seyfarth ontbreken de afsluitende woorden ook in L en Z. L is al eerder genoemd als overeenkomstig handschrift, maar bij Z blijft het bij een enkele overeenkomst. Z bevindt zich echter wel in dezelfde hoofdtak van het stemma als W, beide vallend onder tak IV. Al met al blijven dus de takken I en IV goede opties voor de afkomst van de brontekst van de *Spiegel der Meechden*. De grootste verschillen werden geconstateerd in het voorwoord voor de proloog en de catalogus in boek 4. Uitgaande van deze twee zaken lijken K, V, L, H, M en W de beste kandidaten voor de brontekst. Binnen deze handschriften is het vooral M die opvalt, omdat in deze tekst beide grotere omissies zijn gebleken.

Uitgaande van de hier besproken overeenkomsten, lijkt er voorzichtig in de richting van tak I van het stemma te moeten worden gedacht bij het bepalen van de brontekst. Toch kan deze conclusie op basis van deze gegevens niet met zekerheid worden getrokken. Het aantal overeenkomsten binnen de behandelde passages is uiteindelijk te gering. De afwijkingen ten opzichte van het Latijn zijn veel opvallender dan de onderlinge verschillen in het Latijn die aangegeven worden in de editie van Seyfarth. Juist de meer opvallende verschillen corresponderen niet met specifieke Latijnse handschriften, met uitzondering van de hier besproken onderdelen. Het lijkt erop dat de bewerker de meeste verschillen met het Latijn zelf geïntroduceerd heeft en ze niet

⁶ Seyfarth heeft in 2001 een vereenvoudigde versie van haar editie uitgebracht, waaraan een Duitse vertaling is toegevoegd. Bij twijfel is van deze vertaling gebruik gemaakt.

heeft afgekeken van een al bestaande Latijnse tekst. In het volgende hoofdstuk zal blijken hoe ver zijn ingrepen daarbij soms gaan.

Hoofdstuk 4: Bewerking en vertaling

In dit hoofdstuk komen de aandachtspunten die uiteengezet zijn in de inleiding stuk voor stuk aan bod. Eerst worden de vertaal- en bewerkingstechnieken op zinsniveau besproken en daarna op woordniveau. De reden daarvoor is dat de verschillen op zinsniveau het meest ingrijpend zijn. Het beeld dat de bewerkingstechnieken op zinsniveau schetsen, kan daarna verfijnd worden met de verschillen op woordniveau. Aan de hand van fragmenten uit de proloog en boek 4 en 5 laat ik zien welke ingrepen de bewerker heeft gedaan en hoe hij om is gegaan met het Latijn. Sommige fragmenten sluiten aan bij wat Berkenbusch heeft geschreven. Zij bespreekt korte fragmenten uit de proloog. Meestal geeft ze weinig toelichting op wat er tijdens de vertaalslag is gebeurd. In zulke gevallen kunnen de bevindingen uit dit onderzoek haar aanvullen. Aan het eind van het hoofdstuk wordt ook een antwoord gegeven op de vraag of de bewerkingstechniek in de proloog prototypisch is voor de rest van de *Spieghel der Meechden*, zoals Berkenbusch beweert.

Om beter inzicht te geven in de passages die in dit hoofdstuk aan bod komen, wordt hier eerst een korte inhoud gegeven van de proloog en boek 4 en 5. In de proloog spreekt de schrijver van het *Speculum Virginum* de nonnen aan. Hij benadrukt het belang van een juiste manier van denken. Ze zijn nu bruiden van Christus geworden en daarin moeten ze hun levensvervulling zoeken. De titel van het werk wordt geïntroduceerd, samen met een verklaring ervan. De ‘meechden’ moeten kijken in de spiegel van hun ziel en die ziel moeten zij mooi en deugdzaam zien te krijgen. In de tweede helft van de proloog wordt een overzicht gegeven van alle boeken die volgen. Zowel in het Latijn als in het Middelnederlands worden twaalf boeken genoemd met eenzelfde inhoud.

In boek vier staan de deugden en ondeugden centraal. De structuur van deze tekst is een vraag-antwoordgesprek tussen Theodora en Peregrinus, maar Peregrinus lijkt meer een preek te houden dan in de andere boeken. Hij verwijst in regel 285 ook zelf naar zijn verhaal als een ‘sermo’ (preek) gericht aan Theodora. In de passage die voor dit werkstuk is geanalyseerd, zijn het vooral de ondeugden die aan bod komen. Daarnaast wordt een beschrijving gegeven van hoe het is om het paradijs te betreden.

Boek 5 is geheel gewijd aan het leven van Maria. Haar belang wordt steeds weer benadrukt en Theodora stelt daarom vragen over wie of wat Maria precies is. In de passage die voor dit werkstuk is bekeken, wordt vooral de status van Maria besproken als entiteit die al voor het ontstaan van de wereld was voorbestemd Christus voort te brengen.

Omissie

De net genoemde onderwerpen komen zowel in de oorspronkelijke Latijnse tekst als in de vertaling aan de orde, maar de vertaler heeft de Latijnse tekst niet letterlijk en volledig vertaald. De fragmenten die hieronder volgen, illustreren de belangrijkste verschillen tussen het Latijn en de

Middel nederlandse vertaling. Uit alle passages, de proloog en boek 4 en 5, zijn voorbeelden gekozen van bewerkingstechnieken die meerdere keren zijn toegepast. De gekozen fragmenten laten dus de bewerkingstechniek zien zoals die het meeste wordt toegepast.

De *Spieghel der Meechden* is over het algemeen een stuk korter van stof dan het *Speculum Virginum*. Voor alle gekozen passages geldt dat de bewerker veel heeft weggelaten. Het sterkst blijkt dat uit boek 4, waar dit voor een groot deel kan worden verklaard door het ontbreken van de catalogus. Toch is dat zeker niet de enige plaats waar iets is weggelaten door de vertaler. Er zijn vele zinnen, bijzinnen of onderdelen uit zinnen die de bewerker niet heeft overgenomen uit het Latijn. De Latijnse handschriften zijn redacties van elkaar, wat betekent dat de Latijnse handschriften inhoudelijk niet van elkaar verschillen. Er is dus geen Latijns handschrift dat dezelfde wijzigingen bevat als de Middel nederlandse tekst. In theorie is het mogelijk dat een dergelijk handschrift wel heeft bestaan en verloren is gegaan, maar dat is niet erg waarschijnlijk, gezien het grote aantal handschriften met dezelfde inhoud. Het lijkt er daarom op dat de Middel nederlandse vertaler de aanpassingen heeft gemaakt.

In hoofdstuk 3 werd al gezegd dat er in de proloog passages ontbreken. Dat is vanaf het begin van de epistula het geval. Hieronder volgt de eerste regel in het Latijn met het Middel nederlands eronder.⁷

Fragment 1

Cum omnis homo naturali quodam ordine ducatur ad principium suum repetendum, id est creatorem suum, ipsius conventione naturae admoneatur attendere et respectu aeternorum temporalia quaeque non magni pendere, illis tamen hoc maxime competit, quos ecclesiae sacramenta regnis caelestibus consignerunt, quos sacrae legis dogmata aeternis temporalia postponenda instituerunt. (Epistula, r. 4-9)

Want elc mensche van sijnre natuerliker ewen weghe ghetagen wort sijn ierste beghin weder te soeken in dien selven, wort hi vermaent alle verganclike dinghe cleyn te achten ende dit selve behoert alre meest den ghenen toe die vanden aenwisinghe der heyliker kerken den hemelrijke toegescicket seinen te wesen. (proloog, f.2r)

In de proloog benoemt de schrijver het belang van het eeuwige ten opzichte van het aardse, of tijdelijke. De proloog start in beide talen op dezelfde manier, maar het Latijn is uitgebreider in zijn boodschap. Opvallend is het ontbreken van een equivalent van 'id est creatorem suum', in het Latijn

⁷ Bij de citaten worden steeds de regelnummers van het Latijn genoemd, zoals ze voorkomen in de editie van Seyfarth. Voor het Middel nederlands wordt steeds het folium genoemd waar het fragment op te vinden is.

een bijstelling bij het woord 'principium'. Het Latijn legt uit wat er precies bedoeld wordt met het begin en zegt dat dat de schepper is. Berkenbusch stelt in haar editie de vraag wat er eigenlijk met 'principium' bedoeld wordt (Berkenbusch 1995, p. 99). Mogelijk wordt met 'principium' de goddelijke barmhartigheid bedoeld, die de mens na zijn dood moet opzoeken. Berkenbusch geeft nog een andere mogelijkheid: 'Gleichzeitig ist mit *principium* natürlich auch Gott selbst, der Schöpfer, gemeint.' (Berkenbusch 1995, p. 99). Deze interpretatie is mogelijk, wanneer er sprake is van een *totum pro parte* in het Latijn. In plaats van 'schepper', wordt er eigenlijk bedoeld 'het begin dat de schepper gecreëerd heeft'. Volgens Berkenbusch ligt een mogelijk verklaring in een interpretatie van God als 'eewigheid'. Wanneer deze twee als synoniemen van elkaar worden gezien, zegt het Latijn in feite dat de eewigheid gezocht moet worden door alle mensen. Beide interpretaties geven een goede verklaring voor de bijzin 'id est creatorem suum', maar de bewerker van het Middelnederlands heeft ervoor gekozen de zin niet over te nemen.

Deze passage geeft hiermee een goed voorbeeld van een veel toegepaste bewerkingstechniek: het weghalen van bijzinnen. Deze bijzinnen geven soms uitleg bij een term, zoals hier, of ze vormen een deel van een opsomming. Van de omissie in de opsommingen worden vanaf het derde fragment (zie hieronder) voorbeelden getoond. In de eerste zin van de proloog is echter nog veel meer weggelaten. De onderstrepingen in de Latijnse passage geven aan wat er is weggelaten bij het bewerken. Hieruit blijkt dat de bewerker lang niet altijd pasklare bijzinnen heeft weggehaald, maar soms ook zinsdelen. De hoofdzaak van de passage, dat de tijdelijke zaken niet belangrijk moeten worden geacht, blijft in het Middelnederlands overeind staan. Waar het Latijn echter twee afhankelijke infinitieven heeft bij hoofdwerkwoord 'admoneatur', heeft het Middelnederlands er maar één overgenomen. De woorden die zijn weggelaten, geven aan dat de lezer of toehoorder zijn aandacht moet richten op het eeuwige, in overeenkomst met zijn eigen natuur. Het deel van deze boodschap over het eeuwige kan gelezen worden als dubbelop met de andere boodschap: het tijdelijke gering achten. Het lijkt erop dat de Latijnse auteur de boodschap heeft willen verduidelijken. De Middelnederlandse bewerker vond dat de boodschap in een vereenvoudigde vorm ook al duidelijk was. Naast het vereenvoudigen van de hoofdzin is in het Middelnederlands de laatste afhankelijke bijzin, 'quos ... instituerunt', weggelaten. Deze zin geeft nogmaals aan dat het tijdelijke plaats moet maken voor het eeuwige. Dat was misschien al reden genoeg voor de Middelnederlandse bewerker om de zin weg te laten, maar iets verderop in de proloog blijkt nog een andere oorzaak te staan. Na fragment 1 volgt namelijk, in beide teksten, een aanroep aan de 'filiae Christo devotae', waarin de schrijver zijn blijdschap uit over het feit dat zij het eeuwige boven het vergankelijke hebben gesteld. Deze uiting lijkt inhoudelijk veel op die uit het eerste fragment. Dat zou een reden kunnen zijn geweest voor de bewerker om hem weg te laten.

Halverwege de proloog wordt de titel van het boek geïntroduceerd met een verklaring ervan.

Fragment 2

Intitulatur autem idem opusculum speculum virginum, in quo Peregrinus presbiter cum Theodora, Christi virgine tanta contulisse probatur, ut studiosis Christi virginibus sit in eo magnum conservandae castitatis incitamentum, fastidium praesentium, formula quaedam caelestium appetendorum. Titulus igitur efficaciam sequentis ostendit materiae, ut quodam genere similitudinis, quomodo invisibilia quaerenda sunt, agnoscatis. Specula virgines oculis suis applicant, ut ornatus sui vel augmentum vel detrimentum intelligant. (epistula, r. 34-42)

Ende is gheheven een spieghel der meechden. Daer een prister die peregrinus hiete, mit eenre maghet Christi die theodora ghenoeemt was, also vele ghespraken *ende* gheantwoert heeft. Dat alle guede meechden daer in vermaent warden, Reynicheit te holden, alle teghenwoerdighe dinghen te versmaden ende die toecomende hemelsche goede myt alre begheerlicheit te begheeren. Die meechden pleghen spieghelen voer hoer aensichten te houden op dat si die ghedaente hoerre schoenheit, of haerre mismactheit daer in moegen merken. (proloog, f.2v)

De eerste regel is inhoudelijk helemaal overgenomen. De titel van het werk en de personages Peregrinus en Theodora worden genoemd. Vervolgens wordt de functie van het *Speculum Virginum* gegeven: de maagden moeten reinheid nastreven en wederom het eeuwige voor het tegenwoordige stellen. In het Middelnederlands volgt de uitleg van de betekenis van de spiegel daar direct op, maar in het Latijn staat er nog een extra zin tussen. Deze zin lijkt een voorzetje te geven voor de titelverklaring die erop volgt. De maagden moeten op zoek naar de onzichtbare waarheden. Met de metafoor die erop volgt, wordt in feite hetzelfde gezegd: de spiegel die de vrouwen moeten zoeken is niet om het uiterlijk te bestuderen, maar om de ziel beter te bekijken. Zou de bewerkster de metafoor dubbelop hebben gevonden, toen hij besloot de zin helemaal weg te laten? Dit voorbeeld is veelzeggend voor de manier waarop de bewerkster met de tekst is omgegaan. Het lijkt alsof hij uitleg of een verduidelijking van een uitspraak consequent weglaat.

Zoals al genoemd aan het begin van dit hoofdstuk laat de bewerkster regelmatig onderdelen weg uit de Latijnse opsommingen. Iets na het vorige fragment is daarvan een variant te vinden op kleine schaal.

Fragment 3

Sunt enim specula mulierum eloquia divina visibus obiecta sanctarum animarum, in quibus semper considerant, quomodo sponso aeterno aut placebant decore sanctae conscientiae aut displiceant peccati foeditate. (proloog, r.47-50)

Ende wat sijn dese spieghelen, dan die heilige *scripturen* die den ogen der sielen voer ghehouden werden altoes hem selven daer in te merken, hoe dat si den ewighen brudegum mit reynre consciencien behaghen moeghen. (proloog, f.3r)

In dit fragment wordt de reden gegeven dat de maagden in de spiegel van hun ziel moeten kijken. Het gaat erom dat ze hun nieuwe bruidegom, Christus, weten te behagen met een zuiver geweten. Het Latijn is hierin iets uitgebreider, door erbij te vermelden dat een zondig geweten hem zou mishagen. Dit is een kenmerkend voorbeeld van de bewerking binnen alle onderzochte delen van het *Speculum Virginum*. Het Latijn geeft een positief en negatief geformuleerde variant en het Middelnederlands benoemt alleen de positieve. Het gaat er immers om dat de nonnen hun bruidegom wél behagen. Het lijkt alsof de Middelnederlandse bewerker de negatieve formulering bewust achterwege laat. Ook Berkenbusch signaleert in deze passage het weglaten van 'aut ... foeditate': 'Überhaupt lässt sich feststellen, dass die Übersetzung auf Differenzierungen verzichtet, die der lateinische Text vielfach vornimmt' (Berkenbusch 1995, p. 104). Zij meent dat het hier gaat om een bewuste keuze van de bewerker om alleen de positieve formuleringen over te nemen. Het kan echter ook verklaard worden door de algemene tendens die blijkt uit de bewerking, namelijk dat de passages met inhoudelijke verdubbeling uit de tekst worden weggelaten. Toch is het frappant dat het juist de negatieve formulering is die wordt weggelaten. Dat is namelijk niet alleen in de derde passage het geval, maar ook iets verderop in de proloog. In regel 58 begint de auteur over de manier waarop het *Speculum Virginum* is ingedeeld:

Fragment 4

Denique quia lectio varia delectat, tractus uniformis et continuus legentis intentionem emollit et gravat, opusculum idem in partes duodenas distinxi... (proloog, r. 58-60)

Dit voer, want alrehande vermaninghe ghenoechlic is, hebbe ic in twalf boeken ghedeilt. (proloog, f.3v)

De auteur legt hier uit dat gevarieerde leesstof prettig is om te lezen. Hij bedoelt hiermee dat hij de inhoud heeft opgedeeld in thema's, verspreid over twaalf boeken. Het Middelnederlands heeft deze

gedachtegang overgenomen en is dus inhoudelijk dicht bij het Latijn gebleven. Het Latijn heeft echter een uitweiding bij de uitspraak die de Middelnederlandse bewerker niet nodig heeft geacht. De onderstreepte zin in de Latijnse passage is onderdeel van een korte opsomming ingeleid door 'quia'. Daarin wordt hetzelfde punt gemaakt als ervoor, maar dan negatief geformuleerd: als gevarieerde lectuur behaagt, dan verzwaart en verzwakt eenzijdige lectuur de leeservaring. De auteur van het Latijn kiest ervoor de boodschap te benadrukken door elementen te herhalen. Net zoals in de tweede besproken passage heeft het Middelnederlands het tweede onderdeel van de opsomming weggelaten. Het gaat bovendien in beide passages om het negatief geformuleerde deel. Of dat een bewuste keuze is geweest, valt moeilijk te zeggen. Het is wel mogelijk te stellen dat de Middelnederlandse bewerker de tekst vereenvoudigd heeft. Hij heeft bouwstenen uit het Latijn overgenomen en passages die een uitweiding bevatten achterwege gelaten. De Middelnederlandse bewerker bereikt daarmee dat de tekst vlotter leest.

Tot nu toe zijn alleen passages uit de proloog besproken, maar de inkorting als bewerkingstechniek beperkt zich absoluut niet tot de proloog. Sterker nog, de meest opvallende omissies bevinden zich in boek 4. Het is niet alleen de catalogus met uitleg van de belangrijke termen die ontbreekt, maar ook een groot deel van de opsomming van ondeugden die erop volgt. Het Middelnederlands neemt van de eerste honderd regels van boek 4 het meeste wel over. In deze passage worden kort de deugden en ondeugden genoemd. Zoals het hele boek door gebeurt, wordt Paulus als autoriteit aangehaald. De boodschap is dat Christus niemand in de hemel ontvangt die zich overgeeft aan de ondeugden. Op die plek begint in de Latijnse tekst de catalogus. Daarna gaan zowel Latijn als Middelnederlands dieper in op het belang van de deugden en de kwaadaardigheid van de ondeugden. In regel 316 van de Latijnse tekst begint over die ondeugden een reeks zinnen waarin verschillende zondige situaties aan bod komen. De strekking is steeds dat er geen vrede te vinden is voor degene die zich zo gedraagt. Deze reeks opsommingen beslaat in het Latijn 48 regels, waarin ruim vijftig zonden worden gepresenteerd. Het betreft zaken als luiheid, jaloezie, vleierij en woede, waarvan veel verschillende varianten worden gegeven. In de *Spiegel der Meechden* is deze opsomming verkort tot 27 zonden. In de volgende passage is te zien hoe de Middelnederlandse bewerker is omgegaan met een Latijnse opsomming.

Fragment 5

Quis virtutum ibi locus esse poterit, ubi ventris ingluvies muros Ierusalem destruit, ebrietas mentis vigorem obruit, gula solum corpus colit, mentis hebetudo sapientiae sensum proicit, languor animum debilem reddit, crapula cordis lumen extinguit et pregravat, oblivio sensum excecatur? (boek 4, r. 322-27)

Wat doechden soude daer moeghen bliven daer die gulsicheit des bukes die mveren van *Jeruzalem* verderft? Daer die dronckenschap dat herte verblijnt? Daer die overtollicheit dat licht verdonckert Ende daer die verghetelheit dat verstant verblijnt? (boek 4, f.94r-v)

De passage begint in beide teksten hetzelfde, maar de uitwerking van de voorbeelden is anders. In het Latijn staat bijvoorbeeld twee keer iets geschreven over dronkenschap ('ebrietas' en 'crapula'). Slechts één van die vermeldingen is overgenomen in het Middelnederlands. Een vergelijking van de twee vermeldingen toont dat het de tweede uiting over dronkenschap is die is overgenomen. In het Latijn staat daarin dat dronkenschap het licht van het hart dooft en onderdrukt. Dat uitgebreide gezegde is in het Middelnederlands omschreven met het werkwoord 'verblinden', maar de betekenis is uiteindelijk hetzelfde. Raadselachtig is wel wat het Middelnederlands daarna heeft staan. De uitspraak over de overtolligheid correspondeert niet met de Latijnse passage. Een zoektocht door de volledige Latijnse opsomming leert dat de specifieke gedachte over de overtolligheid nergens in het Latijn genoemd staat. De overtolligheid zelf komt in verschillende vormen naar voren, maar nooit in combinatie met een vorm van verduistering. Het lijkt erop dat de bewerker de 'gula' in het vijfde fragment heeft overgenomen en er een eigen gedachte aan heeft gekoppeld. Vraatzucht (of overmatigheid) komt verder in de Middelnederlandse tekst niet voor. Toch is het een hoofdsonde, dus kan hij in de opsomming niet buiten beschouwing blijven. Misschien dat hij daarom toch is toegevoegd, maar op een eigen manier. Zo kon de bewerker op een samenvattende wijze toch alle belangrijke zaken noemen. Daarbij is het opvallend dat de bewerker meestal de fragmenten die hij koos over te nemen, vrij letterlijk vertaalde.

Uit deze fragmenten mag blijken dat de *Spiegel der Meechden* op vele manieren is ingekort ten opzichte van zijn Latijnse voorbeeld.⁸ Dat is echter niet zo willekeurig gebeurd als misschien uit het laatste fragment lijkt. Boek 4, en ook de proloog en boek 5, vertonen meestal juist een zekere systematiek achter de bewerking. In alle gevallen waarin grotere onderdelen van het betoog zijn weggelaten, zoals aan het begin van boek 4, wordt het betoog zelf in stand gehouden. Zo neemt het Middelnederlands telkens de introductie van een nieuwe reeks ondeugden over uit het Latijn. In het laatste fragment betreft dat de woorden 'wat doechden soude daer moeghen bliven', die

⁸ Andere plaatsen waar delen uit opsommingen zijn weggelaten door de bewerker zijn: proloog r. 84-87, boek 4 r. 316-22, r. 327-34, r. 343-49 en r. 383-95 (in de editie van Seyfarth).

corresponderen met het Latijnse 'Quis virtutem ibi locus esse poterit'. Dergelijke bouwstenen in de zinsstructuur zijn steevast overgenomen in de Middelnederlandse tekst. Dat geldt ook voor de keren dat Theodora wordt aangesproken tijdens het gesprek. Daar moet wel bij worden vermeld dat het Latijn explicieter is in het aanspreken. Eerder in boek 4 wordt Theodora bijvoorbeeld aangesproken op het feit dat ze haar trots beperkt moet houden.

Fragment 6

Consideratione itaque conditionis vel conditoris, homo, circumcide supercilium ventosi cordis. (boek 4, r. 296-97)

Mer om merke dijns selves maecsel, daer du af ghemaect biste *ende* befinden dijn hoverdighe herte. (boek 4, f.93v)

Beide teksten bevatten dezelfde boodschap met dezelfde gebiedende wijs, maar alleen het Latijn heeft daar expliciet 'homo' aan verbonden. Deze aanspreekvorm komt meerdere keren voor in boek 4 en telkens geldt dat het Middelnederlands het gebod wel heeft overgenomen, maar de aanhef niet.

Overeenkomsten

Het ontbreken van woorden of zelfs hele zinnen komt in alle onderzochte boeken vaak voor. Toch zijn er ook zinnen die juist in hun geheel zijn overgenomen. Voor elke twee zinnen waarin er woorden zijn weggelaten, is er een zin die juist vrij letterlijk is vertaald. De opvallend afwijkende zinnen gaan vaak hand in hand met zinnen die letterlijk zijn overgenomen. Vaak, maar niet altijd, is ook de volgorde van hoofd- en bijzinnen hetzelfde. Onderstaand voorbeeld is afkomstig uit boek 5. Het is een fragment uit een langere opsomming over de manieren waarop Theodora Maria moet beschouwen.

Fragment 7

Haec igitur aeterni regis sponsa, haec filia, mater et virgo, "columba, soror et amica", unicus dei mater unica... (boek 5, r. 39-40)

Hier om so is si des hemelschen conincs bruut, sijn dochter, sijn moder *ende* sijn maghet, sijn duue, sijn suster, sijn vriendinne, Des enighen gads enighen moder. (boek 5, f.119v)

Elk element in de Latijnse opsomming is overgenomen in het Middelnederlands, in dezelfde volgorde. Opvallend is het gebruik van 'et', dat in het Latijn twee keer in de zin is geplaatst. Daarvan

heeft het Middelnederlands de eerste overgenomen, maar de tweede niet. Op dat kleine verschil na, zijn de zinnen vrijwel identiek in volgorde. Beide fragmenten hebben het eerste nevenschikkend voegwoord op dezelfde plek gebruikt. Het zijn deze zinnen die blijken te geven van het feit dat de bewerker van de *Spiegel der Meechden* in beginsel geprobeerd heeft dicht bij de voorbeeldtekst te blijven. In de zinnen waarin veel is aangepast, is het moeilijk te bepalen wat de vertaaltechniek van de bewerker is geweest. Er is dan zoveel veranderd, dat het duidelijk gaat om een bewuste ingreep en niet een benodigde vertaalslag. Toch zijn er een aantal dingen te zeggen over de manier waarop de bewerker is omgegaan met het Latijn. In het zevende fragment is niet alleen de volgorde van de opsomming hetzelfde, maar ook de volgorde erbinnen. Vooral de woorden 'aeterni regis sponsa' vallen daarbij op. De volgorde 'des hemelschen conincs bruoet' is niet per se de meest logische keuze in het Middelnederlands. Het kan zeker, maar een bezittelijke bepaling met 'van' komt in de *Spiegel der Meechden* veel vaker voor. In dit voorbeeld is de bewerker dus dichter bij het Latijn gebleven dan gebruikelijk.

In het zevende fragment wordt een heel letterlijke vertaling gegeven van het Latijn. In de meeste zinnen die het Latijn trouw volgen, zijn er daarentegen enige structurele ingrepen gedaan om van de zinnen leesbaar Nederlands te maken. Vooral de lengte van de zinnen is vaak veranderd. De zinnen in de Latijnse tekst beslaan soms wel tien regels in het Latijn. De Middelnederlandse bewerker heeft deze zinnen opgesplitst in losse hoofdzinnen. Een consequentie daarvan is dat het onderwerp en de persoonsvorm in elke zin herhaald worden. Het Latijn benoemt het onderwerp en gezegde doorgaans alleen aan het begin van de opsomming, waarna een reeks elliptische afhankelijke bijzinnen volgt. De eerder genoemde opsomming van ondeugden in boek 4 voldoet bijvoorbeeld aan deze opzet. Ook in boek 5 is een voorbeeld te vinden. Het zevende fragment toonde al het begin van de opsomming over het wezen van Maria. Hieronder staat het vervolg van dat fragment.

Fragment 8

... in caelis mater filii dei praeordinata, antequam nata, haec angelorum gaudium et gloria, quia inter summa vel ima ipsa mediatrix pacifica, haec aurora, sol, luna et stella, aurora quidem praecedens in ortu suo solem iustitiae, sol vero, "in quo tabernaculum corporis sui conditor ipse probatur posuisse et tamquam sponsus de thalamo suo processisse", luna etiam radians ex splendore conditoris, mutabilis in hac vita lege nativae conditionis, stella vero maris, quia via, portus et vita navigantis in mundanis tenebris. (boek 5, r. 40-48).

Inden hemel was si tot eenre moder des sonen gads voersien eer si ghebaren was. Si is der enghelen vrouden, ende glorie. Si is die dagheraet, die sonne, die mane, die sterren. Die dagheraet quam voer, eer die sonne der gherecticheit ghebaren wort. Si is die sonne daer die schepper selve den tabernakel sijns lichams ingheset heeft ende is daerwt recht als een brudegom wt sijre cameren. Si is een mane vanden claren radyen der ewigher sonnen doerschenen, wandelbaer na der natueren loep in desen leven. Si is een sterre des meers, want si den ghenen, die inder werlt duusternisse varen, die wech, die havene, ende dat leven is. (boek 5, f.119v-120r)

De zinnen in de Latijnse passage zijn allemaal afhankelijk van het 'haec' in passage zeven. Soms wordt dit herhaald, maar meestal wordt het onderwerp impliciet gelaten. In het Latijn staat bovendien geen persoonsvorm. Het Middelnederlands heeft deze lange passage opgedeeld in verschillende hoofdzinnen, die steeds opnieuw het onderwerp en een persoonsvorm introduceren. De rest van de constructies is echter opvallend gelijk gehouden. De passage 'in quo...processisse' correspondeert bijvoorbeeld met 'daer die...cameren'. In beide talen is deze zin afhankelijk van 'sol' of 'sonne' en in beide passages is de afhankelijke bijzin tweeledig. Ze worden in beide gevallen gekoppeld door respectievelijk 'et' en 'en'. Ook de bepalingen met 'quia' zijn in het Middelnederlands aan de hoofdzin gekoppeld met 'want'. De werkwijze van de bewerker lijkt, in de gevallen waarin hij het Latijn grotendeels trouw bleef, als volgt te zijn geweest. Hij heeft zoveel mogelijk de Latijnse structuren behouden. Bij een langere opsomming besloot hij regelmatig elementen weg te laten, maar de structuur van het betoog bleef overeind staan. Tevens heeft hij zoveel mogelijk de bijzinnen op dezelfde manier in zijn tekst geplaatst. Waar de zin echter onleesbaar lang werd, heeft hij ervoor gekozen onderwerp en persoonsvorm steeds te herhalen in losse hoofdzinnen.

Woordniveau

Tot slot kan er binnen de vertaal- en bewerkingstechniek nog het een en ander worden gezegd over de keuzes op woordniveau. In haar bespreking van de proloog besteedt ook Berkenbusch hier aandacht aan. Zij constateert dat de bewerker de Latijnse begrippen vertaald heeft naar het Middelnederlands en de kerkelijke taal heeft vereenvoudigd (Berkenbusch 1995, p. 108). Ze noemt bijvoorbeeld de vertaling van het woord 'sacramenta', dat in het Middelnederlands is aangeduid met 'aenwisinghe' (dit woord is te vinden in het eerste fragment). Daarnaast is volgens Berkenbusch voor de verschillende kerkelijke aanduidingen 'typicus', 'mysticus' en 'ecclesiasticus' steeds dezelfde keuze voor de vertaling 'geestelik' gemaakt. De passages die ik voor mijn onderzoek heb bestudeerd, ondersteunen dat er inderdaad vaak het woord 'geestelik' wordt gebruikt in de Middelnederlandse tekst, terwijl in het Latijn meer variatie te vinden is. De conclusie die Berkenbusch echter trekt over het vertalen van Latijnse begrippen zoals 'sacramenta' wordt niet ondersteund door boek 4 en boek 5. Wanneer deze passages erbij worden betrokken, geldt juist dat de bewerker meestal de Latijnse begrippen overneemt zonder ze te vertalen. Woorden als 'blasphemiert' (boek 4, f.94v-95r) en 'benedixien' (boek 5, f.118r) zijn rechtstreeks overgenomen uit de Latijnse tekst. Deze begrippen komen regelmatig voor in de verschillende boeken en meestal kiest de Middelnederlandse bewerker ervoor zo dicht mogelijk bij het Latijnse woord te blijven. 'Sacramenta' vormt hierin de enige uitzondering. Dit is misschien te verklaren door de dubbele betekenis van 'sacrament' in de late middeleeuwen. Volgens het *WNT* heeft 'sacrament' naast de betekenis 'mysterie' in die tijd ook al de huidige betekenis van een kerkelijke handeling. De bewerker had hier dus kunnen kiezen om dichter bij het Latijnse woord te blijven, maar wellicht vond hij de betekenis op deze manier meer eenduidig.

Hoe is de bewerker dan omgegaan met de Latijnse woorden die geen kerkelijke begrippen zijn? Over het algemeen heeft de bewerker ervoor gekozen woorden te gebruiken die een veelvoorkomende vertaling zijn van het Latijn. Zoals bijvoorbeeld in de opsomming over Maria in de zevende passage te zien is, zijn er steeds Middelnederlandse termen gekozen die goed aansluiten bij de Latijnse woorden. Voor veel woorden zijn meerdere vertalingen mogelijk, maar meestal kiest de bewerker voor het woord dat volgens het *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi* de meest voorkomende optie is. Er zijn echter momenten dat de vertaler een specifieke invulling geeft aan bepaalde religieuze woorden, die misschien niet het meest gangbaar zijn geweest. Het beste voorbeeld daarvan geeft de vertaling van 'aeternus', ook gebruikt in het zevende fragment. De primaire betekenis hiervan is, ook in de middeleeuwen, 'eeuwig'. Wel wordt het woord vaak gebruikt in een religieuze context die een goddelijke zaak beschrijft. De Middelnederlandse tekst geeft dan ook 'hemels' als vertaling. 'Goddelijk', 'hemels' en 'eeuwig' zijn in feite nauw gerelateerd aan elkaar, waardoor de vertaalkeuze niet zo uitzonderlijk is. Toch is het een opvallende beslissing, omdat de

bewerker voor de Latijnse woorden in de meeste gevallen een meer gebruikelijke vertaling heeft gekozen.

In het tweede fragment is iets interessants gebeurd met het werkwoord 'contulisse'. De betreffende zin waar dit in staat is hieronder nogmaals weergegeven.

...in quo Peregrinus presbiter cum Theodora, Christi virgine tanta contulisse probatur...
(epistula, r. 34-42)

Daer een prister die peregrinus hiete, mit eenre maghet Christi die theodora ghenoeemt was, also vele ghespraken ende gheantwoert heeft. (proloog, f.2v)

De vorm 'contulisse' is afgeleid van het werkwoord 'confero', dat letterlijk 'bijeengbrengen' betekent. In de middeleeuwen heeft het werkwoord echter nog vele andere betekenissen, waaronder 'overleggen'. Gezien de aard van de tekst lijkt deze betekenis hier op zijn plaats. De bewerker van het Middelnederlands heeft alleen niet voor de meest directe vertaling gekozen. Opties daarvoor zouden bijvoorbeeld 'bespreken' of 'vergelijken' zijn. In plaats daarvan heeft hij gekozen voor een meer letterlijke omschrijving van wat er in de hele tekst gebeurt: een over en weer van vraag en antwoord. Dit voorbeeld laat zien dat de bewerker nadenkt over wat de Latijnse woorden symboliseren en dat hij niet altijd kiest voor de meest eenvoudige vertaling. Hij begrijpt heel goed wat er in de tekst wordt gezegd en vindt zijn eigen manier om de boodschappen uit het Latijn over te brengen.

Een prototypische proloog?

Uit de hier besproken fragmenten blijkt dat de bewerker van het Middelnederlands veel ingrepen heeft gedaan, maar daarbij structureel te werk is gegaan. De vraag resteert nu of de bewerkingstechnieken die geconstateerd zijn in de proloog, hetzelfde zijn als in boek 4 en 5. Het antwoord daarop is tweeledig. Aan de ene kant laten de passages uit boek 4 en 5 zien dat de bewerker op eenzelfde manier delen selecteert uit het Latijn. In de proloog, boek 4 en boek 5 is steeds te zien dat delen van zinnen rechtstreeks worden overgenomen, maar bijzinnen en delen van opsommingen worden weggelaten. De bewerkingstechniek is dus hetzelfde, maar de mate waarin deze is toegepast verschilt. In boek 4 is meer weggelaten dan in de proloog, niet alleen in de opsommingen maar ook in de bijzinnen. In boek 5 zijn de opsommingen juist meer intact gelaten, maar ook in dat boek ontbreken zinnen.

Ook op woordniveau is niet hetzelfde omgegaan met het Latijn in de proloog en in de boeken 4 en 5. In de proloog is een enkel kerkelijke begrip vertaald en later in de *Spiegel der Meechden* zijn de begrippen juist hetzelfde gehouden. In de proloog is 'sacramenta' wel vertaald met 'aenwisinghe',

maar woorden als 'consciencien' (proloog, f.3r) en 'sancta sanctorum' (proloog, f.3r) zijn niet vertaald. De werkwijze van de vertaler lijkt dus ook in de proloog te zijn om de begrippen over te nemen uit het Latijn, maar hierin is wel een uitzondering te vinden.

Uit de analyse van de proloog, boek 4 en boek 5 blijkt dat Berkenbusch' aanname dat de proloog prototypisch is voor de rest van de tekst, te ongenueanceerd is. De ingrepen die zijn gedaan wijzen in de richting van één bewerker, maar die bewerker is niet in elk boek hetzelfde te werk gegaan. In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag waarom de bewerker zijn ingrepen heeft gedaan.

Hoofdstuk 5: Analyse in context

Uit de resultaten van de analyse van de Latijnse en Middelnederlandse tekst is gebleken dat de vertaler van de *Spiegel der Meechden* veel ingrepen heeft gedaan bij het vertalen. De inhoud van de tekst heeft hij grotendeels intact gehouden, maar verdubbelingen, uitweidingen en delen van opsommingen zijn weggelaten. Zijn deze bewerkingstechnieken te verklaren aan de hand van het beoogde lezerspubliek in de vijftiende eeuw?

Berkenbusch meent dat de wijzigingen in de proloog wijzen op een vereenvoudiging van de tekst (Berkenbusch 1995, p. 108). Zij concludeert dat de Middelnederlandse tekst voor een lekenpubliek is geschreven. Haar belangrijkste argument hiervoor is het feit dat kerkelijke begrippen zijn vertaald en versimpeld. De analyse in dit werkstuk toont echter dat de meeste kerkelijke begrippen direct uit het Latijn zijn overgenomen, met 'sacramenta', dat wel wordt vertaald, als uitzondering. Het Latijn is weliswaar verkort, maar niet vereenvoudigd. Op basis daarvan lijkt het meer op zijn plaats te concluderen dat de lezers van de *Spiegel der Meechden* redelijk belezen moeten zijn geweest. Ook Stooker en Verbeij stellen dat de *Spiegel der Meechden* waarschijnlijk niet door leken werd gelezen (Stooker en Verbeij 1997, p. 221). Daar komt bij dat de meeste handschriften in gebruik zijn geweest van zuster gemeenschappen met een regel. Alles wijst erop dat de vrouwen die de *Spiegel der Meechden* lazen, geen leken waren.

Hoe zijn de ingrepen dan wel te verklaren? Wellicht ligt het antwoord op deze vraag in de manier waarop religieuze vrouwen omgingen met hun teksten. Zoals uit het eerste hoofdstuk is gebleken, was het de bedoeling dat zusters kleinere passages van religieus materiaal goed bestudeerden en zelfs uit het hoofd leerden. De verdubbelingen die het Latijn ter verduidelijking bevat, zijn bij een dergelijke leesmethode niet nodig. Het herhalen van de tekst deden de nonnen zelf al. Bovendien is een bondige tekst veel eenvoudiger uit het hoofd te leren. Cruciaal bij deze interpretatie is dat de inhoud van het Latijn in het Middelnederlands grotendeels bewaard is gebleven. De vertaler heeft er dus voor gezorgd dat de essentiële informatie uit de Latijnse brontekst ook te lezen was in de *Spiegel der Meechden*.

Deze werkwijze bij het vertalen kan ook verklaard worden aan de hand van de collatie. Ook tijdens de collatie werd een kleine passage gekozen uit een werk en daarover werd vervolgens door de zusters gediscussieerd, onder leiding van een geestelijke van hogere rang. Als de *Spiegel der Meechden* hiervoor werd gebruikt, lijkt het logisch dat de tekst is ingekort. Op die manier waren de passages die werden voorgelezen niet te lang en kon er veel discussie plaatsvinden. Bovendien zou in die discussie genoeg ruimte zijn om onduidelijkheden in de tekst te bespreken.

De veranderingen die de vertaler heeft gedaan, kunnen dus verklaard worden met het lezerspubliek in de vijftiende eeuw, de zusters binnen de moderne devotie. Of de *Spiegel der Meechden* nu vooral voor zelfstudie is gebruikt of tijdens de collatie, de vertaler heeft een duidelijk

doel voor ogen gehad. Dit toont dat hij veel besef had van de functie die zijn tekst moest vervullen. Hij zag verbanden in thematiek tussen het gedachtegoed van de twaalfde-eeuwse tekst en de moderne devotie van de vijftiende eeuw en vertrouwde erop dat een bondigere vertaling de nonnen goed van pas zou komen. Uit de grote verspreiding van de Middelnederlandse tekst blijkt dat dit inderdaad het geval is geweest.

Conclusie

In dit werkstuk stond de vraag centraal hoe de *Spiegel der Meechden* is vertaald vanuit het *Speculum Virginum* en waarom de vertaler de gebruikte bewerkingstechnieken heeft toegepast. Uit een kort onderzoek naar de context van de beide teksten, het klooster uit de twaalfde en de vijftiende eeuw, is gebleken dat de teksten andere functies hadden. In de twaalfde eeuw wordt het *Speculum Virginum* gebruikt door mannelijke kloosterlingen, die voor de zielzorg van de zusters zorgen. Voor hen was het niet nodig de tekst uit het Latijn in de volkstaal om te zetten. In de vijftiende eeuw krijgt het *Speculum Virginum* een nieuw publiek, bestaande uit vrouwen binnen de moderne devotie. Een vertaling in de volkstaal wordt gemaakt zodat zij de tekst ook kunnen lezen. Het is niet duidelijk wat het primaire gebruik van de tekst is geweest, maar het formaat van het handschrift sluit geen van de mogelijkheden uit: de tekst is mogelijk bedoeld geweest voor de tafellezing, de collatie of de zelfstudie.

Het onderzoek naar de Latijnse brontekst van de *Spiegel der Meechden* heeft geen doorslaggevende resultaten opgeleverd. Het is mogelijk dat een grootschaliger onderzoek naar meer boeken van de *Spiegel der Meechden* hier een bijdrage aan kan leveren. Op basis van een vergelijking van de proloog en boeken 4 en 5 kan een oorsprong niet met zekerheid worden vastgesteld. Wel lijkt het erop dat de Latijnse brontekst zich bevindt in tak I van het stemma dat Seyfarth heeft opgesteld. Dat betekent dat handschriften K, V, L, H en M in de buurt komen van het handschrift dat de bewerker van de *Spiegel der Meechden* heeft gebruikt.

Uit de analyse van de proloog en delen van boek 4 en boek 5 is gebleken dat de vertaler veel elementen heeft weggelaten uit de originele tekst. Bij een dubbele formulering van een boodschap in het Latijn staat er in het Middelnederlands maar één variant. Het Latijn bevat vele bijzinnen, waarvan er in de *Spiegel der Meechden* veel zijn weggelaten. In opsommingen zijn sommige onderdelen rechtstreeks overgenomen, maar andere volledig overgeslagen. De bewerker lijkt er daarbij wel voor hebben willen zorgen dat alle belangrijke informatie bewaard bleef. Bovendien heeft hij de structuur van de Latijnse tekst behouden. Berkenbusch noemt in haar editie van de Middelnederlandse tekst dat de bewerkingstechnieken uit de proloog prototypisch zijn voor de rest van de boeken. In dit onderzoek is gebleken dat dat niet genuanceerd genoeg weergeeft hoe de bewerker te werk is gegaan. De vertaalmethoden zijn inderdaad hetzelfde, maar de mate waarin ze zijn toegepast verschilt. De vertaler van het Middelnederlands heeft daarbij meestal de Latijnse kerkelijke begrippen behouden in het Middelnederlands. Berkenbusch' conclusie dat de *Spiegel der Meechden* voor leken is geschreven, wordt dus niet ondersteund door dit onderzoek.

Het lezerspubliek van de vijftiende eeuw biedt mogelijk een verklaring voor de verschillen die zijn gevonden in de analyse. Zowel voor de zelfstudie als bij de collatie was het namelijk belangrijk om kortere passages te lezen, zodat er veel tijd kon worden besteed aan respectievelijk het

overdenken en bediscussiëren van het gelezen materiaal. Het inkorten van de tekst maakte de passages geschikt om uit het hoofd te leren, zoals de zusters binnen de moderne devotie vaak moesten doen. Dat pleit voor het gebruik binnen de zelfstudie. Aan de andere kant leent de tekst zich ook goed voor de collatie: de varianten in formulering van het oorspronkelijke Latijn waren niet handig bij het voorlezen en waren overbodig voor de discussie. Geen van deze studeermethoden kan worden uitgesloten, omdat het niet bekend is waar de *Spiegel der Meechden* precies voor werd gebruikt. Ik denk dat het goed mogelijk is dat de bewerker van de tekst beide functies in gedachten had bij het maken van de vertaling en dat de tekst ook op beide manieren werd gebruikt.

Met dit onderzoek is geprobeerd een bijdrage te leveren aan de kennis over de *Spiegel der Meechden* en zijn functie. Voor meer zekerheid over de gebruikte Latijnse brontekst bij de vertaling zou op grotere schaal onderzoek moeten worden gedaan. Daarnaast zou onderzoek naar de functie van vergelijkbare religieuze teksten wellicht meer inzicht kunnen geven in de functie van de *Spiegel der Meechden* en het publiek waar de tekst voor vertaald is. De *Spiegel der Meechden* is een belangrijke tekst geweest binnen het religieuze leven van de late middeleeuwen, waarover het laatste woord nog lang niet is gezegd.

Bibliografie

- Aelst, José van (2011). *Vruchten van de Passie*. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's *Honderd artikelen*. Hilversum: Verloren.
- Berkenbusch, Irene (1995). *Speculum Virginum. Mittelniederländischer Text. Edition, Untersuchungen zum Prolog und einleitende Interpretation*. Frankfurt am Main e.a.: Peter Lang.
- Bernards, Matthäus (1955). *Speculum Virginum. Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter*. Keulen: Böhlau-Verlag.
- Claassens, Geert (1997). 'Book Review: Speculum Virginum. Mittelniederländischer Text, Edition, Untersuchungen zum Prolog und einleitende Interpretation'. In: *Monatshefte* v89, n2, p. 225.
- Corbellini, Sabrina (2009). 'Een oude spiegel voor nieuwe maagden'. In: *Ons Geestelijk Erf*, v80, n3, p. 171-98.
- Corbellini, Sabrina (2013). *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols.
- Corbellini, Sabrina, Margriet Hoogvliet en Bart Ramakers (reds.) (2015). *Discovering the Riches of the Word. Religious Reading in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden: Brill.
- Corbellini, Sabrina (2017). 'Sitting between Two Sisters: Reading Holy Writ in a Community of Tertiaries in Sint-Agnes, Amersfoort'. In: Virginia Blanton, Veronica O'Mara en Patricia Stoop (reds.) (2017). *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue*. Turnhout: Brepols.
- Dlabačová, Anna en Rijcklof Hofman (reds.) (2018). *De Moderne devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*. Zwolle: WBOOKS.
- Dongen, G.A.M. van (1994). *Boeken in Nijmegen: boekproductie en boekenbezit: decoratie en banden in Nijmegen tot 1591*. Nijmegen.
- Gerritsen, Willem Pieter (1963). *Die wrake van Ragisel*. Assen: Van Gorcum & Comp. N.V.
- Geurts, André en Peter Nissen (1984). *Middeleeuwse handschriften en oude drukken uit het gemeentearchief Nijmegen*. Nijmegen: Gemeentearchief Nijmegen.
- Geurts, André (1989). 'Oude boeken in het gemeentearchief Nijmegen. De afdeling I a van de collectie handschriften'. In: P. Bange en P.M.J.C. de Kort (reds.) (1989). *Die fonteyn der ewiger wijsheit*. Nijmegen.
- Hotchin, Julie (2001). 'Female Religious Life and the *Cura Monialium*'. In: Constant J. Mews (red.) (2001). *Listen, daughter*. New York: Palgrave, p. 59-84.
- Küsters, Urban (2001). 'The Second Blossoming of a Text: The *Spiegel der Meechden* and the Modern Devotion'. In: Constant J. Mews (red.) (2001). *Listen, daughter*. New York: Palgrave, p. 245-262.
- Kuys, Jan en Hans Bots (reds.) (2005). *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Middeleeuwen en nieuwe tijd*. Wormer: Inmerc bv.

- Mews, Constant J (2001). 'Virginity, Theology, and Pedagogy in the *Speculum virginum*'. In: Constant J. Mews (red.) (2001). *Listen, daughter*. New York: Palgrave, p. 15-40.
- Oostrom, Frits van (1981). *Lantsloot vander Haghedochte*. Amsterdam e.a.: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- Oostrom, Frits van (2013). *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Poel, Dieuwke Elisabeth van der (1989). *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric*. Hilversum: Verloren.
- Schaïk, R. van (1973). *Nijmeegse studiën deel IV*. Mariënborg. Nijmegen: Gemeentearchief Nijmegen.
- Scheepsma, Wybren (1995). 'Het Kapittel van Windesheim en de zielzorg voor vrouwen'. In: *Madoc*, v9, n1, p. 255-64.
- Scheepsma, Wybren (1997). *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam: Prometheus.
- Seyfarth, Jutta (1990). *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis V. Speculum Virginum*. Turnhout: Brepols.
- Seyfarth, Jutta (2001). *Speculum Virginum. Jungfrauspiegel. Übersetzt und eingeleitet*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Stooker, Karl en Theo Verbeij (1997). *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. Leuven: Peeters.
- Watson, Arthur (1928). 'The Speculum Virginum with Special Reference to the Tree of Jesse'. In: *Speculum* v3, n4, p. 445-69.
- Weijers, Olga en Marijke Gumbert-Hepp (reds.) (2002). *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi. Woordenboek van het middeleeuws Latijn van de noordelijke Nederlanden*. Leiden: Brill.

Bijlage 1: Overzicht van afbeeldingen in de Latijnse handschriften

Text	L	K	V	T ¹	T ²	B	H	M	Z	W	
1: Wurzel Jesse	I, 1	2v	V	3r	2r	2r	3r	V	1a	3r	V
2: Mystische Paradies	II, 1	13v	V	16r	14r	13v	17r	12r	V	18r	V
3: Lasterbaum	IV, 1	28v	11v	31v	29v	25v	34r	25v	V	36v	V
4: Tugendbaum	IV, 1	29r	12r	32r	30r	26r	34v	26r	V	37r	V
5: Humilitas-Superbia	IV, 556	34v	19v	39v	37v	31r	43r	31r	26a	45v	L 21v
6: Quadriga	V, 508	46r	31r	49v	48r	39r	55r	41r	V	56r	L 34v
7: Kluge und törichte Jungfrauen	VI, 1	57v	42v	59v	58v	V	67r	V	43a	66r	L 46r
8: Drei Grade	VII, 1	70r	55r	71r	70r	53v	79r	61r	52a	76r	L 57v
9: Fleisch und Geist	VIII, 1	83v	68r	83r	82r	62v	92r	73r	V	87r	L 68v
10: Aufstieg auf der Leiter	IX, 1	93v	78v	93r	91v	70r	102v	82v	72v	95v	V
11: Maiestas domini	X, 1	108v	V	L 109v	107v	83v	120r	98r	V	110r	L 77r
12: Weisheitstempel	XI, 1	114v	V	L 115v	113v	88r	126v	104r	V	115v	L 82v
13: Autorenbild	III, 1	17v	V	L 22r	20r	18r	24r	16v	V	25v	L 7v

Seyfarth 1991, p. 134. Links van het schema zijn de verschillende afbeeldingen weergegeven. In de eerste kolom staat in welk boek en na welk regelnummer de afbeelding te vinden is. In de kolommen ernaast is voor elk handschrift aangegeven op welke folia de afbeeldingen staan. Hierbij staat de afkorting 'V' voor het ontbreken van een afbeelding. 'L' betekent dat de afbeelding wel is gepland, maar nooit is gemaakt.